

PIOTR SŁAWIŃSKI

ORCID: 0000-0001-8729-0845

Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu

Losy rosyjskich pomników na terenie powiatu sandomierskiego

Słowa kluczowe: pomniki, zniesienie poddaństwa, Sandomierz – region, XIX-XXI w.

Keywords: monuments, abolition of serfdom, Sandomierz region, 19th-21st century

Streszczenie: Pomniki rosyjskie na terenie powiatu sandomierskiego mają ciekawą przeszłość. Jest ona związana z różnymi okresami historycznymi, w których powstały i funkcjonowały, mając to samo lub zmienione przeznaczenie, ewentualnie zostały zniszczone. Udokumentowano dzieje czternastu z nich. Najstarszy upamiętniał Iwana Paskiewicza i po dwukrotnej zmianie przeznaczenia – jeszcze w czasach zaboru rosyjskiego – istnieje po dzień dzisiejszy. Najliczniejszą grupę stanowiły pomniki uwłaszczeniowe – siedem, z których jeden rozebrano, a sześć zmieniło przeznaczenie. Do grupy pomników powstałych przed I wojną światową należą: pomnik żołnierzy rosyjskich poległych podczas powstania styczniowego pod Rybnicą oraz reper w Zawichoście.

Analizując dzieje pomników, przedstawiono intencje fundatorów. Ich zestawienie z losem wzniesionych pomników jest bardzo interesujące. Dla przykładu można podać pomnik Dobrego Pasterza z Sandomierza. Powstał z inicjatywy sandomierskich księży jako przeciwwaga dla uroczystych obchodów trzystulecia panowania dynastii Romanowów. Jeszcze przed dotarciem do miejsca przeznaczenia został przez Rosjan w 1915 r. ewakuowany do Sankt Petersburga. Do Sandomierza dotarł na mocy traktatu ryskiego dopiero w 1926 r.

Po II wojnie światowej powstały trzy pomniki gloryfikujące współpracę polsko-radziecką: jeden w Staszowie na mogile żołnierzy Armii Czerwonej i dwa w Sandomierzu: Wojny Ojczyźnianej 1941–1945 i pomnik Wasyla Skopenki. Po 1989 r. dwa pierwsze pomniki zostały rozebrane, a trzeci przeniesiony na Cmentarz Żołnierzy Armii Radzieckiej.

Artykuł oparty jest na źródłach archiwalnych i opracowaniach polskich i rosyjskich. Przy opisach pomników cennym uzupełnieniem są fotografie dokumentujące stan pomników w przeszłości i obecnie.

Abstract: Russian monuments in the Sandomierz powiat have an interesting past, depending on the various historical periods in which they originated, their uses for the original or new purposes, as well as – in some cases – demolition. The history of fourteen of the monuments has been documented. The oldest one commemorated Ivan Paskevich, and after two changes in its use still under the Russian partition, it still exists today. The most numerous group of seven were peasant emancipation monuments, of which one was dismantled and six were made to serve new purposes. The pre-WWI group comprises a monument to the Russian soldiers killed during the January Uprising near Rybnica and a surveying benchmark in Zawichost.

An analysis of monument history points to the intentions of the founders, and can yield fascinating results when contrasted with the actual fate of some of the monuments. One example may be the statue of the Good Shepherd from Sandomierz, crafted on the initiative of Sandomierz priests, as a counterbalance to the grand tercentennial celebrations of the Romanov dynasty. Before reaching its destination, in 1915, it was removed by the Russians to St. Petersburg, and reached Sandomierz only in 1926, under the Treaty of Riga.

After World War II, three monuments were built to celebrate Polish-Soviet cooperation: one in Staszów, at the Red Army soldiers' grave, and two in Sandomierz: the 1941–1945 Patriotic War monument and another one dedicated to Vasył Skopenko. After 1989, the former two monuments were demolished and the latter was moved to the Soviet Army Soldiers' Cemetery.

This article is based on Polish and Russian archival sources and studies. Photographs documenting the past and present condition of the monuments are a valuable supplement to the monument depictions.

Panowanie rosyjskie na ziemiach byłej Rzeczypospolitej rozpoczęło się od zajęcia poszczególnych terenów w wyniku wojen (jak np. ziemia smoleńska) oraz rozbiórów Polski i zostało ugruntowane na okres stu lat na Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. Część wschodnich ziem została wcielona do Imperium Rosyjskiego, a z części utworzono Królestwo Polskie. Okres ten upłynął na ciągłej walce z dążeniami Polaków do odzyskania niepodległości. Przeciwstawienie się tym dążeniom ukierunkowało charakter rządów rosyjskich do czasów I wojny światowej. Jaskrawym ich efektem było stłumienie dwóch powstań narodowych i wzmożenie ucisku. Wymuszenie posłuszeństwa Polaków wymagało stałej obecności wojska rosyjskiego, żandarmerii, policji, straży granicznej oraz rzeszy lojalnych władzom carskim urzędników. W wyniku klęski Rosji w I wojnie światowej powiat sandomierski znalazł się pod okupacją austro-węgierską. W tym okresie uległa zmianie polityka władz i społeczeństwa dotycząca rosyjskich pomników, podobnie jak to miało miejsce w niepodległej Polsce.

Dopiero utworzenie przyczółka sandomierskiego 29 lipca 1944 r. i zajęcie powiatu sandomierskiego przez Armię Czerwoną dało początek drugiemu okre-

sowi stawiania pomników rosyjskich. Dla początku tego okresu właściwszym jest określenie „pomników sowieckich” (1944–1945). W latach 1944–1989 na omawianym terenie powstały trzy pomniki rosyjskie. Ich los po przemianach politycznych 1989 r. był przesądzony.

Polityka zaborcy na ziemiach polskich pozostawiła specyficzne ślady rosyjskiej obecności. Zachowało się do dziś kilka twierdz, w tym duże cytadele, kompleksy koszar i wojennych miasteczek oraz cerkwie. Z tego okresu pochodzą również wystawione pomniki. Jak odnotowali Kirył Sokoł i Aleksander Sosna w swojej książce *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815–1915*, na obecnych ziemiach Polski było ponad sześćdziesiąt rosyjskich pomników. Jednak z całą pewnością postawiono ich więcej. Upamiętniały one rosyjskich carów, zasłużone dla Rosji osoby i walki z powstańcami. Na terenie powiatu sandomierskiego odnaleziono jeszcze dodatkowo cztery pomniki (poświęcony Iwanowi Paskiewiczowi na Dziękach, pomniki uwłaszczeniowe w Janowicach i Krzcinie oraz reper w Zawichoście)¹.

Ponadto istniały pomniki i krzyże nagrobne upamiętniające zmarłe osoby wyznania prawosławnego pochowane na cmentarzach (w większości Rosjanie). Najstarszy zachowany nagrobek rosyjski znajduje się na cmentarzu przykościelnym Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Zawichoście. Został wzniesiony we wrześniu 1838 r. na grobie Aleksieja Chreszczatickiego, syna generała-majora wojska dońskiego (12.06.1836–03.04.1837) – w 2007 r. nagrobek przeniesiono w obecne miejsce. Zachowały się prawosławne nagrobki w miejscowościach: Klimontów – na cmentarzu rzymskokatolickim (1 nagrobek); Opatów – Greki, dawny cmentarz prawosławny (1 nagrobek), Opatów – nowy Cmentarz Prawosławny /obecnie kwatera na Cmentarzu Miejskim (11 nagrobków); Ożarów – cmentarz parafialny (1 nagrobek²); Sandomierz – dawny Cmentarz Prawosławny, obecnie kwatera na Cmentarzu Katedralnym (59 nagrobków); Tarłów – cmentarz parafialny (3 nagrobki); Zawichost – cmentarz przykościelny Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (1 nagrobek), Zawichost – dawny Cmentarz Prawosławny, część Cmentarza św. Leonarda (11 + 1 nagrobków)³. Na trzech

¹ K. Sokoł, A. Sosna, *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815–1915*, MID „Synergia”, Moskwa 2005, s. 3.

² P. Sławiński, *Prawosławna pamiątka w Ożarowie. Nagrobek Anicety Jarmolenkow*, „Ożarów. Samorządowe pismo społeczno-kulturalne” nr 4, 2007, s. 26–27.

³ P. Sławiński, *Prawosławie w Sandomierzu i okolicy*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2008, s. 137–194; tenże, *Parafie prawosławne w Opatowie w latach 1778–1915*, Wydawnictwo Armoryka, Sandomierz 2006 (wyd. 2, Wydawnictwo Armoryka, Sandomierskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe Spichlerz, Sandomierz 2012), s. 40–72; tenże, *Nekropolie Opatowa*, w: *Studium z rozwoju administracji, Kościoła i społeczności opatowskiej*, red. R. Kubicki, Kielce 2020, s. 89–122.

cmentarzach w Klimontowie, Sandomierzu i Staszowie są pochowani żołnierze Armii Czerwonej. Byli oni ekshumowani z tymczasowych cmentarzy i mogli i przenoszeni na zbiorowe cmentarze.

Zakres terytorialny omawianego tematu nie nastęrcza większych problemów metodologicznych. Dotyczy historycznego powiatu sandomierskiego w jego maksymalnych granicach. Pamiętać należy, że po powstaniu stycznim w związku z reformą administracyjną Królestwa Polskiego z 31 grudnia 1866 r. powiat sandomierski w związku z drugim artykułem Ustawy⁴ zmniejszył się decyzją Komitetu Urządzącego o północne tereny, które przyłączono do powiatu opatowskiego (m.in. Ożarów)⁵. Kolejne straty terytorialne powiatu sandomierskiego miały miejsce w 1954 r. i 1956 r. Wówczas tereny południowo-zachodnie zostały włączone najpierw do nowo powstałego powiatu staszowskiego, a później powiększono go kosztem powiatu sandomierskiego⁶.

W artykule tym głównie omówione są pomniki tzw. małej architektury. Na uwagę jednak zasługuje przynajmniej pięć dużych obiektów z terenu powiatu sandomierskiego, związanych z rosyjskim panowaniem. Najstarszym z nich jest pałac na Dziękach (Wiązownica Kolonia – gmina miejsko-wiejska w Staszowie). W 1835 r. Wasyl Wasylewicz Pogodin (1790–21.01/02.02.1863, Dzięki) objął majorat Osiek i w latach 1841–1844 r. wznosił pałac wraz z zabudowaniami gospodarczymi; obecnie pałac jest w posiadaniu potomków W.W. Pogodina, którzy go wykupili i remontują. Zachował się też największy w Polsce kompleks budynków rosyjskiej straży granicznej w Sandomierzu (na Przedmieściu Zawichojskim) z końca XIX w.⁷ W Staszowie są budynki koszar carskich z przełomu XIX i XX w. Obecnie mieści się w nich placówka oświatowa. Ponadto w 1904 r. wzniesiono jedyny na terenie powiatu sandomierskiego gmach cerkwi pw. św. Jerzego Zwycięzcy w Staszowie. Po bieżnię Rosjan w 1915 r. mieściła się w nim sala teatralna, a po II wojnie światowej kino „Syrena”⁸.

⁴ Ustawa o Zarządzie Gubernialnym i Powiatowym w Guberniach Królestwa Polskiego, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 66, 1866, s. 118-193.

⁵ Komitet Urządzący w Królestwie Polskim..., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 66, 1866, s. 279-289.

⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 sierpnia 1954 r. w sprawie utworzenia powiatu staszowskiego w województwie kieleckim, Dz.U. nr 49, 1954, poz. 235; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 listopada 1955 r. w sprawie utworzenia powiatów: białobrzeskiego, chmielnickiego, kazimierskiego, lipskiego, przysuskiego i zmiany granic niektórych powiatów w województwie kieleckim oraz w sprawie zmiany granic województw warszawskiego i kieleckiego, Dz.U. nr 44, 1955, poz. 288.

⁷ K. Łatawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889–1914*, Wydawnictwo Armoryka, Sandomierz 2010, s. 64-68; A. Sarwa, *Pamiętka z czasów carskich*, „Spichlerz” nr 2, 2005, s. 5.

⁸ J.S. Liwski, *Historia w niepamięć puszczona*, „Almanach Staszowski” 1988, s. 24.

Pomniki miały różną formę i były wznoszone ku czci konkretnej osoby (np. Iwana Paskiewicza czy Wasyla Skopenki) lub upamiętniały jakieś wydarzenie (np. 1600-lecie wydania edyktu mediolańskiego, bitwę z powstańcami pod Rybnicą w 1863 r., uwłaszczenie w 1864 r.), ewentualnie miały funkcje praktyczne (reper w Zawichoście). Intencje ich powstania były różne i często niejednorodne. W przeważającej większości miały charakter religijny (pomniki nagrobne na cmentarzach, pomnik na mogile w Rybnicy czy krzyże uwłaszczeniowe). Jednak warto pamiętać, że wznoszone pomniki były narzędziem politycznym władz, jak również Kościoła Rzymskokatolickiego, i stanowić miały symbol określonych pożądanych zachowań. W przypadku pomników uwłaszczeniowych miały prezentować cara jako dobroczyńcę chłopów. Ich wdzięczność przejawiała się również w tym, że (często bez przymusu) partycypowali w kosztach ich wzniesienia. Pomnik-reper w Zawichoście oprócz względów praktycznych miał również wydźwięk polityczny, ponieważ wykazywał związek ziem polskich z Imperium Rosyjskim. Natomiast pomniki wzniesione po 1944 r. promowały sojusz między Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Ewenementem wśród opisywanych pomników jest figura Dobrego Pasterza z Sandomierza. Intencją jej powstania było uczczenie w 1913 r. rocznicy edyktu mediolańskiego, który nadawał w Cesarstwie Rzymskim wolność religijną. Był to swoisty symbol protestu, ponieważ w Królestwie Polskim – gdzie oficjalnie obchodzono trzystulecie panowania dynastii Romanowów – Kościół Rzymskokatolicki był prześladowany. Figura ta, nim dotarła do Sandomierza, podczas I wojny światowej była ewakuowana przez władze rosyjskie do Sankt Petersburga.

Przy omawianiu poszczególnych pomników oprócz szerszego kontekstu historycznego starano się podać również intencje ich powstania, jak również ewentualnej zmiany przeznaczenia lub zlikwidowania.

Polacy rosyjskie pomniki traktowali jak symbol panowania zaborcy. Ich los po odzyskaniu przez Polskę niepodległości nie powinien dziwić. Jednak już wcześniej, bo od powstania styczniowego, najstarszy rosyjski pomnik świecki w powiecie sandomierskim stopniowo zaczął zmieniać swoje przeznaczenie. Był to postawiony na Dziękach, pierwszy w Królestwie Polskim pomnik poświęcony Iwanowi Paskiewiczowi (drugi został wzniesiony w Warszawie w 1870 r. i rozebrany w 1917 r.⁹). W okresie powstania styczniowego zniszczono płytę z inskrypcją, a później na kolumnie ustawiono figurę Matki Boskiej. Następnie kolumnę sprzedano do Osieka i umieszczono nową figurę Matki Boskiej Niepokalanej.

⁹ К. Сокол, *Монументальные памятники Российской Империи. Каталог*, Москва 2006, s. 247-248.

Kolejną grupę stanowią pomniki upamiętniające wyzwolenie chłopów spod pańszczyzny przez cara Aleksandra II, określane również mianem pomników uwłaszczeniowych lub pomników „cara oswobodziciela”. Podczas powstania styczniowego władze carskie uwłaszczyły chłopów. Z jednej strony zabrały ziemię szlachcie, dając jej w zamian bezwartościowe listy likwidacyjne, co doprowadziło do jej osłabienia ekonomicznego. Z drugiej nadając ziemię na własność chłopom, obciążono ich opłatami znacznie przewyższającymi wartość nadanej im ziemi. Jednak tym posunięciem władze carskie pozyskały ich dla swych celów. Pamiętać też należy, że mimo to uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim było dla nich korzystniejsze niż w innych częściach Rosji.

W okresie pouwłaszczeniowym zaczęły powstawać pomniki upamiętniające wyzwolenie chłopów spod pańszczyzny – w podzięce carowi Aleksandrovi II za uwłaszczenie. Takie pomniki na terenie powiatu sandomierskiego powstały w Jankowicach (gm. Samborzec), Krzcinie (gm. Koprzywnica), Ożarowie (miasto, obecnie w pow. opatowskim), Sandomierzu, Staszowie (miasto, obecnie w powiecie staszowskim), Sulisławicach (gm. Łoniów) i Włostowie (gm. Lipnik, obecnie w pow. opatowskim). Inicjatorami ich wzniesienia byli rosyjscy urzędnicy. Włościanie wdzięczni carowi za to, że stali się właścicielami użytkowanych gruntów, partycypowali w kosztach wzniesienia pomników.

Warto odnotować, że pomników uwłaszczeniowych nie ma na terenie byłych dóbr majoratu Osiek należących do Wasyla W. Pogodina (później do rodziny Pietrowów) oraz w byłych dobrach klimontowskich należących do hrabiny Karoliny Ledóchowskiej. W dobrach majoratu Osiek donatariusz w latach 1843–1858 przeprowadził oczynszowanie chłopów¹⁰, a w dobrach klimontowskich właścicielka zniosła pańszczyznę w 1861 r.¹¹

Po wycofaniu się Rosjan z Królestwa Polskiego polscy patrioci chcieli rozwiązać kwestię pomników uwłaszczeniowych, będących symbolami rosyjskiego panowania. Stosunkowo szybko (nie zawsze za zgodą władz) usunięto z nich symbole rosyjskie i napisy, ale pozostała kwestia przeznaczenia tych pomników. Jeszcze przed uzyskaniem niepodległości trwała dyskusja, co z nimi począć. Ułatwienie rozwiązania tej sprawy przyszło dopiero po abdykacji 15 marca 1917 r. cara Rosji Mikołaja II Romanowa. Dynastia Hohenzollernów panująca w Niem-

¹⁰ A. Niespodziewany, „Kroniki więzownicze” – maszynopis książki przygotowywanej do druku udostępniony przez autora.

¹¹ Na pamiątkę tego wydarzenia hrabina Karolina Ledóchowska kazała odlać krzyże wysokości 15 cm dla oswobodzonych poddanych, z napisem na jednej stronie „BOŻE, WSPIERAJ NAS, W TOBIE NADZIEJA NASZA”, na drugiej – „PAMIĄTKA ZNIESIENIA PAŃSZCZYZNY W R. 1861, DOBRA KLIMONTOWSKIE”. S. Chmielnicki, *Wieś i parafia Olbierzowice*, wyd. własnym nakładem, Sandomierz 1929, s. 13-14.

czek była spokrewniona z dynastią Romanowów w Rosji. Dlatego też pomniki rosyjskie, zwłaszcza poświęcone przedstawicielom panującej rosyjskiej dynastii, były chronione na terenach okupowanych przez Niemców. Dopiero w 1917 r. pozwolono na zniszczenie kilku z nich (np. pomnik poległych generałów i pomnik Paskiewicza w Warszawie). Na tej fali zaczęto likwidować symbole panowania Romanowów, znajdujące się również na ziemiach pod okupacją austro-węgierską. W ten sposób doszło do zmiany przeznaczenia kilku pomników uwłaszczeniowych na pomniki poświęcone Tadeuszowi Kościuszce.

Jednym z inicjatorów polemiki, co począć z pomnikami uwłaszczeniowymi, był Witold Kamocki¹², który publikował artykuły w prasie radomskiej i sandomierskiej. Pokłosiem tej dyskusji jest artykuł jego autorstwa zamieszczony na łamach czasopisma „Ziemia Sandomierska” z 16 maja 1920 r. i dotyczący sandomierskiego pomnika uwłaszczeniowego. W. Kamocki podał propozycje poświęcenia tych pomników bądź wielkiemu „dobroczyńcy i budowniczemu Sandomierza, królowi chłopów Kazimierzowi Wielkiemu, bądź pamiętce Konstytucji 3 Maja, która przejęła lud w opiekę prawną, bądź Kościuszce, bądź powstańcom z roku 1863-go lub wszystkim walczącym o Wolność Polski”¹³. Mimo tych propozycji ważną kwestią była postawa chłopów będących spadkobiercami uwłaszczeniowych, w imieniu których wzniesiono te dziękczynne i wiernopoddańcze pomniki. To oni powinni wyjść z inicjatywą w tym względzie.

Na terenie byłej guberni radomskiej, znajdującej się pod okupacją austro-węgierską, w wyniku tej polemiki w 1917 r. trzy pomniki uwłaszczeniowe w Końskich, Staszowie i Radomiu zostały przemianowane na pomniki Tadeusza Kościuszki. Pomnik w Ożarowie dopiero w okresie międzywojennym poświęcono uchwalonej 17 marca 1921 r. konstytucji i odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Pomnik w Sandomierzu rozebrano w 1928 r. (jako jedyny), a pozostałe pozbawiono rosyjskich insygniów i herbów oraz zatarto rosyjskie napisy, pozostawiając je jako pomniki religijne. Warto odnotować, że w 2011 r. we Włostowie zastąpiono krzyż drewniany zwieńczający pomnik uwłaszczeniowy krzyżem kamiennym z inskrypcją upamiętniającą rocznicę tragedii smoleńskiej. Przed częścią z tych pomników do dnia dzisiejszego odprawiane są nabożeństwa majowe.

Wymagającymi szerszego wspomnienia są dwa pomniki. Jednym z nich jest reper w Zawichoście, który został pozbawiony metalowego orła rosyjskiego już w okresie I wojny światowej oraz metalowej tablicy i symbolu Inżynierów

¹² Witold Kamocki, właściciel Podgaja i Mokoszyna pod Sandomierzem, działacz społeczny, redaktor „Ziemi Sandomierskiej” (1920), publikował m.in. w czasopismach: „Gazeta Radomska” (1884–1917), „Sandomierzanin” (1912–1914), „Ziemia Sandomierska” (1929–1935).

¹³ W. K[amocki], *Ruska figura*, „Ziemia Sandomierska” nr 2, 1920, s. 2.

Transportu Kolejowego podczas zbierania złomu metali kolorowych w okresie okupacji hitlerowskiej. Kolejnym jest figura Chrystusa Dobrego Pasterza z wirydarza seminarium duchownego w Sandomierzu. Została zaliczona do rosyjskich pomników, ponieważ w latach 1915–1926 była w Sankt Petersburgu. Latem 1915 r. państwa centralne uderzyły na Rosję. Wówczas władze rosyjskie – obawiając się losu monumentalnego pomnika lwa pod Waterloo, który został przetopiony – ewakuowały część pomników z terenów przyfrontowych¹⁴. Taki los spotkał m.in. pomnik Chrystusa Dobrego Pasterza, który został ewakuowany z pracowni w Warszawie, nim zdążył dotrzeć na miejsce przeznaczenia.

Kolejny okres stawiania pomników przypadł od utworzenia przyczółka sandomierskiego na lewym brzegu Wisły. W 1945 r. wzniesiono dwa pomniki – w Sandomierzu i w Staszowie. Pierwszy z nich upamiętniał Wielką Wojnę Ojczyźnianą 1941–1945. Drugi postawiony był przy zbiorowych mogiłach żołnierzy Armii Czerwonej poległych w latach 1944–1945. Podobnych pomników na mogiłach i grobach poległych żołnierzy Armii Czerwonej było wiele, jednak po przeprowadzonej akcji ekshumacji zwłok żołnierzy w 1948 r. na terenie powiatu sandomierskiego zachował się tylko ten pomnik (od 1948 r. wykonany z kamienia) poza cmentarzem wojennym.

Ówczesnej władzy wielu kłopotów nastęrczały już same nazwy wspomnianych pomników. Były przez nią różnie określane, wbrew inskrypcjom znajdującym się na nich. Pomniki w minionej epoce były symbolem przyjaźni polsko-sowieckiej (później polsko-rosyjskiej). Po 1989 r. jako jeden z pierwszych w kraju, bo już jesienią 1990 r., został rozebrany Obelisk Wojny Ojczyźnianej 1941–1945 w Sandomierzu. Natomiast w Staszowie pierwotny pomnik przy zbiorowych mogiłach żołnierzy Armii Czerwonej został rozebrany 27 lat później.

Inaczej przedstawiała się sprawa z trzecim pomnikiem – popiersiem Wasyła Skopenki w Sandomierzu. Był on legendarnym wyzwolicielem Sandomierza. Jego pomnik znajdował się w reprezentacyjnym miejscu przy Bramie Opatowskiej. W 1990 r. popiersie Skopenki zostało przeniesione na Cmentarz Żołnierzy Armii Radzieckiej i tam znajduje się po dzień dzisiejszy.

Spośród 14 omówionych pomników najwięcej było pomników uwłaszczeniowych – 7, poświęconych konkretnym osobom – 2 pomniki (Iwanowi Paskiewiczowi na Dziękach i Wasylowi Skopence w Sandomierzu); żołnierzom rosyjskim poległym podczas powstania styczniowego – 1 pomnik (Rybnica); żołnierzom Armii Czerwonej poległym na przyczółku sandomierskim – 1 pomnik (Staszów), Wojny Ojczyźnianej – 1 pomnik (Sandomierz) oraz figura Chrystusa Dobrego Pasterza (Sandomierz) i reper w Zawichoście).

¹⁴ K. Sokół, A. Sosna, *Stulecie...*, s. 14.

Z omawianych pomników trzy zostały zniszczone. Jeden w okresie międzywojennym – pomnik uwłaszczeniowy w Sandomierzu (1928) i dwa po upadku komunizmu – pomnik Wojny Ojczyźnianej 1941–1945 w Sandomierzu (1990) i pomnik poświęcony poległym żołnierzom Armii Radzieckiej z 1945 r. w Staszowie (2017). Pomnik poświęcony I. Paskiewiczowi (dwukrotnie) i cztery pomniki uwłaszczeniowe zmieniły swoje przeznaczenie, stając się pomnikami religijnymi. Dwa pomniki uwłaszczeniowe poświęcono odpowiednio Tadeuszowi Kościuszce (od 1917 r. w Staszowie) i konstytucji 1921 r. oraz odzyskaniu przez Polskę niepodległości (od 1921 r. w Ożarowie).

Posiadamy informacje o translokacji rosyjskich pomników. Kolumna poświęcona Iwanowi Paskiewiczowi na Dziękach po sprzedaży była przewieziona do Osieka (ok. 1904) i po drugiej zmianie przeznaczenia stoi do dziś na cmentarzu przykościelnym. Dwa pomniki uwłaszczeniowe były przenoszone w inne miejsca: w Staszowie (dwukrotnie: ?, 1981) i Ożarowie (lata 60. XX w.). Ponadto przeniesiono popiersie Wasyla Skopenki w Sandomierzu (1990).

Warto odnotować, że spośród wszystkich omawianych pomników tylko jeden jest wpisany do rejestru zabytków. Jest nim pomnik na mogile żołnierzy rosyjskich poległych w 1863 r. w Rybnicy. Ponadto układy urbanistyczno-krajobrazowe dwóch miast, Sandomierza i Staszowa, są wpisane do rejestru zabytków. Ich elementami są omawiane pomniki rosyjskie.

Pomniki i krzyże są charakterystycznym elementem polskiego krajobrazu. Niewiele osób jednak zna ich historię. Jest ona ciekawa i powinna inspirować do poznania przeszłości. Wszak te „nieme świadectwa historii” są jedyną pamiątką wydarzeń, po których nie ma innych obecnie dowodów w terenie. Kulturowanie pamięci o nich jest konieczne, by poznać i utrwalić w świadomości mieszkańców nasze skomplikowane dzieje.

Kolumna poświęcona Iwanowi Paskiewiczowi na Dziękach

(Wiąźownica Kolonia, obecnie gmina Staszów, powiat staszowski)

Została postawiona przez Wasyla W. Pogodina, uczestnika wojny rosyjsko-tureckiej (1828–1829), głównego intendenta rosyjskiej armii czynnej w Królestwie Polskim (1831–1845), naczelnika komisariatu do spraw wojennych i od 1832 r. komisji likwidacyjnej dla rozliczeń z ludnością Królestwa Polskiego za dostawy żywności dla wojska rosyjskiego podczas wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 (1831–1833), tajnego radcę (od 1842 r.) i senatora Królestwa Polskiego (od 1846 r.). W czasie wojny krymskiej był on generalnym intendentem zachodniej i południowej armii rosyjskiej (1854–1856). W 1857 r. został zdymisjonowany. Za zasługi w tłumieniu powstania listopadowego i za wstawiennictwem namiest-

nika Królestwa Polskiego Iwana Paskiewicza otrzymał w 1835 r. „w wieczne użytkowanie” dobra Osiek w powiecie sandomierskim ze skonfiskowanych majątków państwa polskiego jako majorat (donację)¹⁵.

Losy kolumny wystawionej w donacji Osiek na Dziękach, jak również pomnika w Rybnicy (obecnie gmina Klimontów), stanowią odzwierciedlenie ciekawych, chociaż powszechnie nieznanych i niejednoznacznych stosunków polsko-rosyjskich. Jak zanotował ks. Stanisław Popławski:

Kiedy właściciel majoratu osieckiego senator Pogodin przez protekcję księcia Paskiewicza otrzymał majorat Osiek, przez wdzięczność postanowił postawić w lesie wiązowniczym wysoką kolumnę murowaną¹⁶, a w niej osadził dużą blachę z napisem w rosyjskim i polskim języku:

JAŚNIE OŚWIECONEMU I. PASKIEWICZOWI, FELDMARZAŁKOWI, HRABII ERWAŃSKIEMU, KSIĘCIU WARSZAWSKIEMU, DZIĘKI.

Wskutek tego słowa całą miejscowość znajdującą się koło tego pomnika nazwano „DZIĘKI”. W 1861 miejscowi ludzie zdarli blachę z tym napisem. Wtedy matka obecnego donatariusza Aleksandra Petrowa¹⁷ obstałowała w Warszawie piękną statuetkę Matki Bożej i takową na wierzchołku tej kolumny kazała umieścić. Gdy las wycięto i statua ta pozostała w polu, donatariusz obecny¹⁸ ofiarował takową kościołowi i z czasem umieszczono ją w ołtarzu¹⁹.

Dalsze losy omawianej statuy znane są z publikacji ks. Jana Wiśniewskiego:

Po prawej stronie [głównego ołtarza] stoi ołtarz dawniej z obrazem Niep. Poczętej, dziś z figurą Matki Boskiej, z rąk której tryskają promienie łaski. Figura ta stała dawniej na 17 łokciowej kolumnie kamiennej w Dziękach, gdzie ją postawiła matka obecnego donatariusza Pietrowa. Pan ten, objąwszy w posiadanie majątek i ładny, oryginalny pałacyk „katolicką” Matkę Boską zdjął z kolumny i oddał do kościoła, zaś kolumnę nabył mieszczanin osiecki Witkowski za 50 rs. i w Osieku obok kościoła ją postawił, umieściwszy na jej szczycie figurę Najświętszej Panny na pamiątkę 50 lecia ogłoszenia dogmatu Niepokalanego Poczęcia²⁰.

¹⁵ J. Kukulski, *Donacje paskiewiczowskie w okresie reform agrarnych*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 1987, s. 18, 339; М.С. Леонидов, *Погодин, Василий Васильевич*, https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/101731/Погодин [dostęp: 04.08.2019].

¹⁶ Kolumna była wykonana z piaskowca.

¹⁷ Szerzej o A. Pietrowej: I. Krasieńska, P. Sławiński, „Polka z przekonań i języka”. *Aleksandra z Pogodinów Pietrowa (1815–1883), filantropka, patriotka, wydawczyni i redaktorka*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” t. 54, z. 2, 2019, s. 43–64.

¹⁸ Mowa o wnuku W.W. Pogodina, Wasylu Aleksandrowiczu Pietrowie.

¹⁹ Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu, ks. Stanisław Puławski, „Opis kościołów dekanatu koprzywnickiego – [Wiązownica]”, rękopis z 1916 r., s. 255–256.

²⁰ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1913, s. 288.

Interesujące, aczkolwiek lakoniczne miejscami informacje z podanych tekstów źródłowych należy uzupełnić i wyjaśnić. Wspomniany wcześniej W.W. Pogodin ożenił się w 1814 r. z wdową Heleną Siemienową z domu Kaza-kową (1780–1829). Była ona aktorką pańszczyźnianą w pańszczyźnianym teatrze grafów Piotra i jego syna Michała Szeremietiewów, później nianią grafa Dmitrija Szeremietiewa (1809–1871) i nałożnicą jego ojca Mikołaja grafa Szeremietiewa (1751–1809), dyrektora teatrów imperialnych w Rosji. Po śmierci jego żony Praskowii Kowalowej (1768–1803) miała z nim trzech synów: Mikołaja (1805–1811), Siergieja (1806–po 1880) i Aleksandra (ur. 1809). W 1807 r. za sprawą ojca otrzymali oni wraz z matką nazwisko von Istroff (Истров) i tytuł baronów Imperium Austriackiego. Z małżeństwa z W.W. Pogodinem urodziły się dzieci: córka Aleksandra (1815–1883) i dwóch synów: Wasilij (1816–1854) i Mikołaj (1817–1848). Tak więc po śmierci braci i W. Pogodina (1863) Aleksandra stała się jedyną spadkobierczynią.

Jest ona ciekawą postacią. Urodziła się 11 stycznia 1815 r. w Sankt Petersburgu, gdzie początkowo mieszkała i otrzymała domowe wykształcenie. Jeżdżąc w odwiedziny do ojca do Królestwa Polskiego w latach 1830–1835, nauczyła się języka polskiego²¹.

Poślubiła 5 kwietnia 1836 r. Aleksandra Dmitrijewicza Pietrowa (1799–1867), znakomitego szachistę rosyjskiego. Poznali się w 1821 r. w Sankt Petersburgu, gdzie w domu Pogodina działał w latach 1820–1835 zorganizowany przez późniejszego teścia klub szachowy. Z małżeństwa tego przyszły na świat dzieci urodzone w Sankt Petersburgu: Wasilij (1837–1915) – wspomniany w tekście źródłowym „obecny donatariusz Pietrow” i Helena (1839–1876) oraz w Warszawie: Maria (1841–1915), Eudokia (1846–1939) i Aleksander (1849–1938)²².

Aleksandra Pietrowa prowadziła szeroką działalność na rzecz Polski. Była rosyjską filantropką zaangażowaną w prace Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. W 1856 r. założyła pismo „Czytelnia Niedzielną” przeznaczone dla oświaty i wychowania warstw drobnomieszczańskich, ukazujące się do 1864 r. Współtworzyła konspiracyjny organ prasowy „Strażnica” ukazujący się w latach 1861–1863, a następnie w latach 1863–1864 jej kosztem wydawano tajne czasopismo „Wiadomości z Pola Bitwy”²³ – najpierw organ prasowy Rządu

²¹ Д. Нудельман, Александр Петров. Человек и шахматный мастер, в: *Художественный вестник. Годовой Российский Историко-Искусствоведческий Журнал Для Любителей Старины*, Санкт-Петербург 2018, s. 14, 23–24.

²² I. Krasieńska, P. Sławiński, „Polka...”, s. 46–47.

²³ Czasopismo to kilkakrotnie zmieniało nazwę: „Wiadomości z Pola Bitwy”, następnie „Doniesienia z Pola Bitwy”, „Doniesienia z Placu Boju” i wreszcie „Wiadomości z Placu Boju”.

Tymczasowego, a następnie Rządu Narodowego. We wszystkich tych czasopismach współpracowała z Agatonem Gillerem. W okresie żałoby narodowej nosiła czarne patriotyczne stroje i metalową biżuterię. Mimo że była córką rosyjskiego generała, jej propolska postawa była powszechnie znana²⁴.

W odniesieniu do treści niniejszego artykułu warto podkreślić, że rosyjskie prawo zabraniało zmiany wyznania prawosławnego na inne. Aleksandra Pietrowa w środowisku polskich działaczek społecznych i konspiracyjnych uchodziła za tzw. ukrytą katoliczkę (konwertytkę)²⁵. Nie ma jednak żadnych dowodów, że zmieniła wyznanie. Nie znamy też powodów, którymi się kierowała, kupując rzymskokatolicką figurę Matki Boskiej i umieszczając ją na kolumnie, która wcześniej była poświęcona Iwanowi Paskiewiczowi. Być może ze względu na przewagę osób wyznania rzymskokatolickiego zamieszkałych w dobrach majoratu Osiek zakupiła taką rzeźbę. W prawosławiu nie ma rzeźb z wizerunkiem Matki Boskiej.

Syn Aleksandry Pietrowej, Wasyl Aleksandrowicz Pietrow, był wyznania prawosławnego. Zapewne w 1904 r. przeniósł rzeźbę Matki Boskiej z kolumny do kościoła w Wiązownicy. Znajduje się ona na ołtarzu bocznym po dzień dzisiejszy.

Kolumnę natomiast zakupił Konstanty Witkowski, urodzony ok. 1848 r. w Warszawie (parafia św. Krzyża), syn Macieja i Antoniny z Kamińskich. W dniu 27 września 1871 r. jako rymarz zamieszkały na Dziękach poślubił Mariannę Wielechowicz, córkę Wojciecha i Scholastyki z Piątkiewiczów, ur. w 1845 r. w Osieku²⁶.

Była kolumna poświęcona Iwanowi Paskiewiczowi została przetransportowana do Osieka. Ustawiono ją na cmentarzu przykościelnym. Zmieniono jej przeznaczenie poprzez ustawienie na kolumnie figury Matki Boskiej Niepokalanej. Uczyniono to w 1904 r., co potwierdza nowa inskrypcja wykuta na frontowej części cokołu kolumny: „NA PAMIĄTKĘ JUBILEUSZU / PIĘĆDZIESIĘCIOLECIA DOGMATU / NIEPOKALANEGO POCZĘCIA / NAJŚWIĘTSZEJ MARYI / PANNY / 1904 R.”

Na cokole od strony kościoła widnieje inskrypcja upamiętniająca fundatorów tego przedsięwzięcia: „O ŁASKAWA / O LITOŚCIWA / O SŁODKA / PANNO MARYO! / *Konstanty i Maryanna / Witkowscy*”.

²⁴ I. Krasieńska, P. Sławiński, „*Polka...*”, s. 53-59.

²⁵ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki narodu polskiego w latach sześćdziesiątych XIX stulecia*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” nr 3-4, 1956, s. 137-140.

²⁶ Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu (dalej: APS), Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Osieku, sygn. 62, R. 1871, akt małż. nr 20.

Natomiast po przeciwnej stronie cokołu wymienieni są księża pracujący wówczas w parafii: „X. TOMASZ SOKALSKI²⁷ / KANONIK KATEDRY SANDOMIERSKIEJ / X. PIOTR STĘPIEŃSKI²⁸”.

Figura Matki Boskiej przeniesiona ok. 1904 r. do kościoła w Wiązownicy, 2019 r. Fot. P. Sławiński

Pomnik Pięćdziesięciolecia Dogmatu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi w Osieku (dawna kolumna poświęcona Iwanowi Paskiewiczowi), 2019 r. Fot. P. Sławiński

²⁷ Ks. Tomasz Sokalski (1836–1912) – kształcił się w seminarium duchownym w Sandomierzu (1856–1863) i na Akademii Duchownej w Warszawie (1859–1863), od 1890 r. proboszcz w Osieku, gdzie przebudował kościół i za własne pieniądze kupił organy. Szerzej: B. Stanaszek, R. Nowakowski, P. Tylec, *Sokalski Tomasz*, w: *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX–XX w., t. 4, S-Z, biskupi i uzupełnienia*, Sandomierz 2020, s. 66–67.

²⁸ Ks. Piotr Stępieński (1867–1913) – ukończył seminarium duchowne w Sandomierzu (1887–1893), był wikarym w Osieku (1897–1905); tamże, s. 86.

Nawiązując do zasadniczego tematu artykułu, warto wspomnieć o spotkaniu Aleksandra Dmitrijewicza Pietrowa – męża Aleksandry z Pogodinów Pietrowej – z Marianem Langiewiczem. Miało ono miejsce na Dziękach podczas pogrzebu jego teścia W. Pogodina. Wówczas powstańcy oficjalnie zarekwirowali „15 koni, 10 wołów, 20 baranów, 100 korcy owsa, 100 kwart słodzonej wódki, 100 bochenków chleba, 4 kute wozy oraz siodła i uprząż wszelaką”. W opracowaniach można spotkać informację, że właściciel podarował im zarekwirowane rzeczy. Po „oficjalnym uwolnieniu z niewoli u powstańców” A.D. Pietrow udał się z tajną misją (listem) od dyktatora Langiewicza do wielkiego księcia Konstantego. Pietrow przez Rosjan mieszkających w Królestwie Polskim był uznawany za polonofila, a przez niektórych był nazywany ironicznie „powstańskim”. Nie chcąc zajmować stanowiska ani być świadkiem represji wobec uczestników powstania, udał się w 1863 r. w podróż zagraniczną. Następnie przez Rosję wrócił do Warszawy²⁹.

Pomnik na mogile żołnierzy rosyjskich poległych w Rybnicy w 1863 r. (gmina Klimontów)

Nie znamy motywów, jakimi kierował się Aleksander D. Pietrow, wystawiając własnym kosztem pomnik. Możemy przypuszczać, że chciał odwrócić uwagę władz carskich od siebie i swojej rodziny. Pomnik ten wystawił w miejscowości Rybnica (obecnie gm. Klimontów, parafia rzymskokatolicka, wówczas Olbierzowice, a od 1937 r. Sulisławice) znajdującej się ok. 3,5 km w linii prostej od Dzięków. W dniu 8/20 listopada 1863 r. miała miejsce bitwa z oddziałem partyzanckim dowodzonym przez Dionizego Czachowskiego. Polegli podczas walki żołnierze rosyjscy, w liczbie około 40, zostali pochowani na polu walki³⁰. Na ich zbiorowej mogile stoi pomnik w formie żeliwnego krzyża prawosławnego na postumencie z piaskowca. Na dwóch stopniach jest cokół i podstawa krzyża. Brakuje środkowej części postumentu. Na cokole po bokach są jednakowe płaskorzeźby przedstawiające skrzyżowane miecze otoczone wieńcem laurowym. Według Stanisława Chmielnickiego na bocznych ścianach pomnika znajdowały się cztery płaskorzeźby – obecnie niezachowane – dwugłowych orłów. Ponadto, jak odnotował Chmielnicki, był napis: „»W pamiat’ pawszym woinam w 1863 godu« –

²⁹ E. Niebelski, *W dobrach Ossolińskich. Klimontów i okolice*, Urząd Gminy w Klimontowie, Klimontów 1999, s. 163-164; W. Litmanowicz, J. Giżycki, *Szachy, Sport i Turystyka*, t. 2, N-Z, Warszawa 1987, s. 885; H. Rządowska, *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967, s. 156-157; H.[B.] Берг, *Петров в плену у польских инсургентов*, „Шахматы в СССР” nr 5, 1988, s. 29.

³⁰ Szerzej o bitwie: W. Koziebrodzki, *Szkice z niedawnej przeszłości 1863–1864*, Lwów 1867.

(na pamiątkę poległym wojakom w r. 1863)³¹. Na froncie natomiast ocalał częściowo zniszczony napis w języku rosyjskim, który w 2008 r. został nieudolnie uwidoczniony czarną farbą:

Widoczna oryginalna inskrypcja:

„В память
павшихъ
ру[скимъ] войнамъ
в
1863 году”.

Poprawiona inskrypcja z 2008 r.:

„В память
павшим
войнам
в
1863 зогу”.

Pomnik w Rybnicy, 2001 r.
Fot. P. Sławiński

Pierwotnie pomnik ten był ogrodzony metalowymi prętami na kamiennych słupkach. Jednak ogrodzenie nie zachowało się do naszych czasów³².

W 2008 r. z inicjatywy Marka Choiny, mieszkańca Klimontowa, na koszt Urzędu Gminy Klimontów wykonano prace zabezpieczające pomnik. Zrobiono

³¹ S. Chmielnicki, *Wieś...*, s. 10.

³² Tamże; P. Sławiński, *Prawosławie...*, s. 123-125; K. Sokół, A. Sosna, *Stulecie...*, s. 73-74; K. Сокол, *Монументалные...*, s. 275.

Pomnik w Rybnicy, 2009 r. Fot. P. Sławiński

cementowe schody ułatwiające dojście, ustabilizowano zachowane ruchome części cokołu i pomalowano całość farbami. Ten ostatni zabieg zmienił wygląd pomnika (wcześniej nie był malowany) i utrudnia odczytanie oryginalnej inskrypcji oraz na dłuższą metę przyczynia się do degradacji piaskowca kunowskiego, z którego został wykony. Ponadto wykonano kamienną płytę, luźno ułożoną na najwyższym stopniu od frontu, z inskrypcją: „ZBIOROWA MOGIŁA POLEGŁYCH / w CZASIE POWSTANIA STYCZNIOWEGO / w BITWIE POD RYBNICĄ 20.10.1863 r. / POMNIK UFUNDOWAŁ ALEKSANDER D. PIETROW / NIECH SPOCZYWAJĄ w POKOJU Rybnica 2008 r.”

Powyższa inskrypcja wprowadza w błąd odczytujących, ponieważ nie informuje, że w zbiorowej mogile zostali pochowani żołnierze rosyjscy walczący z powstańcami 1863 r.

Od 24 maja 1993 r. mogiła żołnierska z pomnikiem w Rybnicy z 1863 r. jest wpisana do rejestru zabytków nieruchomych województwa świętokrzyskiego pod nr rej.: A.688.

Pomnik uwłaszczeniowy w Janowicach

(gmina Samborzec)

Pomnik w formie krzyża na postumencie z 1883 r. wykonany z piaskowca. Znajduje się na placu gromadzkim w centrum starej wsi, w pobliżu przystanku. Krzyż z wizerunkiem Ukrzyżowanego Chrystusa i napisem: INRI, o bogatej ornamentyce, ramiona krzyża zakończone trójlistnie. Jest posadowiony na trzyzęściowym postumencie. Od frontu na najwyższej części postumentu jest wizerunek Matki Boskiej, a na środkowej sylwetka modlącego się na kolanach chłopca zwróconego w prawo. Na tej samej części postumentu na bocznych ścianach mamy dwie inskrypcje napisane kursywą. Po prawej ręce Ukrzyżowanego była inskrypcja w języku rosyjskim, której nieczytelne fragmenty zachowały się jeszcze. Na nich jest późniejszy napis wykuty kursywą: „Na cześć i chwałę uwiel / bienie Pana Boga Tę / Figurę Wystawili Waści[!] / janie Wsi Janowice / ... / 30 Maja / 1883”. Po lewej ręce Ukrzyżowanego inskrypcja: „Któryś cierpiał dla / nas rany Jezu Chrys / te Zmiłuj się nad / nami a Matko / Bolesna przyczyń się / za nami”.

Pomnik uwłaszczeniowy w Janowicach, 2011 r.
Fot. P. Sławiński

Pomnik uwłaszczeniowy w Janowicach, 2021 r.
Fot. P. Sławiński

Postument znajdował się na trzystopniowym cokole posadowionym na cementowej wylewce. Pomalowany był farbami olejnymi, co niekorzystnie wpływało na stan jego zachowania. Posiadał metalowe ogrodzenie z furtką. W 2019 r.

dokonano renowacji pomnika. Koszty zostały pokryte z funduszu sołeckiego. Teren wokół pomnika wybrukowano cementową kostką. Postawiono zadaszenie z drewnianym krzyżem od frontu na drewnianych słupach z ogrodzeniem w przyziemiu. Trzy piaskowcowe stopnie nakryto granitowymi płytami. W narożach najniższego stopnia zamontowano metalowe słupki, do których umocowano metalowe łańcuchy. Całość pomalowano jasną farbą.

Obecnie pełni funkcję pomnika religijnego. W maju mieszkańcy wsi odprowadzają tutaj majówki. Jest to jedyny pomnik uwłaszczeniowy na terenie gminy Samborzec³³.

Pomnik uwłaszczeniowy w Krzcinie

(gmina Koprzywnica)

Pomnik w formie krzyża na postumencie z 1891 r. Pierwotnie znajdował się ok. 50 m dalej od drogi, na skraju zabudowań przy ścieżce prowadzącej do Koprzywnicy. Przed 1938 r. został przeniesiony na obecne miejsce, na niewielki kopczyk przy drodze do Koprzywnicy. Pomnik translokowano na pole gospodarza Łukawskiego. Według miejscowej tradycji właściciel gruntu upominał idących ścieżką, którzy szli „z tyłu Pana Jezusa, za figurą”. Pomnik znajdował się między czterema robiniami. Później krzyż zwieńczający pomnik był uszkodzony i prowizorycznie zabezpieczony. Dopiero w 2010 r. cały pomnik z otoczeniem został odnowiony. Wówczas wycięto stare drzewa, a od drogi wykonano sześć szerokich stopni schodów i sprawiono nowe metalowe ogrodzenie z ceglana podmurówką i czterema słupkami w narożach. Koszt remontu pokryto ze składek miejscowych gospodarzy. Spękany krzyż został sklejony i umieszczony na pierwotnym miejscu. Natomiast ślady po kulach z pepeszy, które zrobił żołnierz Armii Czerwonej podczas funkcjonowania przyczółka sandomierskiego (29 VII 1944–12 I 1945), zostały uzupełnione podczas remontu. Ogrodzenie wykonał Mariusz Malecki, a pomagali mu m.in. Stanisław Ordon, Jacenty Skrok i Zygmunt Szczepaniak³⁴.

Pomnik posiada inskrypcje od frontu wykutą kursywą: „Na cześć i chwałę Panu / Bogu Ten Krzyż wystawili / włościanie wsi Krzcinia / dnia 3 Czerwca / 1891 r.”, z tyłu napis: „za staraniem Pawła Żaka”³⁵. Z prawej strony inskrypcja w ję-

³³ A. Cebula, *Figury, krzyże i kapliczki w gminie Samborzec*, Sandomierz 2002, s. 100-103.

³⁴ Relacja Arkadiusza Kulży z 16 II 2021 r. w zbiorach autora.

³⁵ Paweł Żak urodził się w Krzcinie 10 I 1840 r., syn Franciszka i Katarzyny z Szatanów. Jako służący ożenił się 15 XI 1858 r. z Elżbietą Skrok, córką Tomasza i Katarzyny. Zmarł 2 V 1912 r. APS, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Koprzywnicy, sygn. 31, akt urodzenia nr 9; sygn. 49, akt małżeństwa nr 46; sygn. 103, akt zgonu nr 46.

zyku rosyjskim: „Въ память 19 Февраля³⁶ / 1867 [błędna data – przypis autora], z lewej w języku polskim: „Na pamiątkę ukazu 19 Lutego / [2] Marca / 1864”.

Krzyż na postumencie jest wykonany z piaskowca. Wcześniej cały pomnik był pomalowany białą farbą olejną. W czasie odnawiania odczyszczono go z olejnej farby i niestety też pomalowano farbą emulsyjną, co niekorzystnie wpływa na stan zachowania materiału, z którego został wykonany. Jest to jedyny pomnik uwłaszczeniowy na terenie gminy Koprzywnica.

Obecnie pomnik ma charakter religijny, są przy nim odprawiane nabożeństwa majowe³⁷.

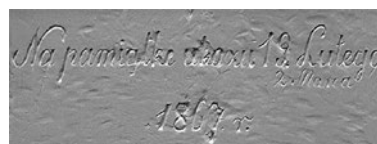
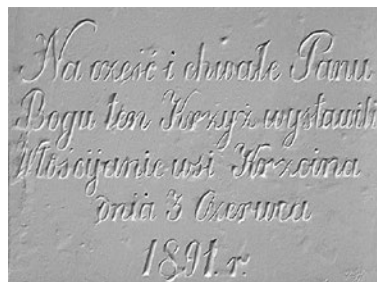

Figura uwłaszczeniowa w Krzcinie, 2021 r. Fot. P. Sławiński

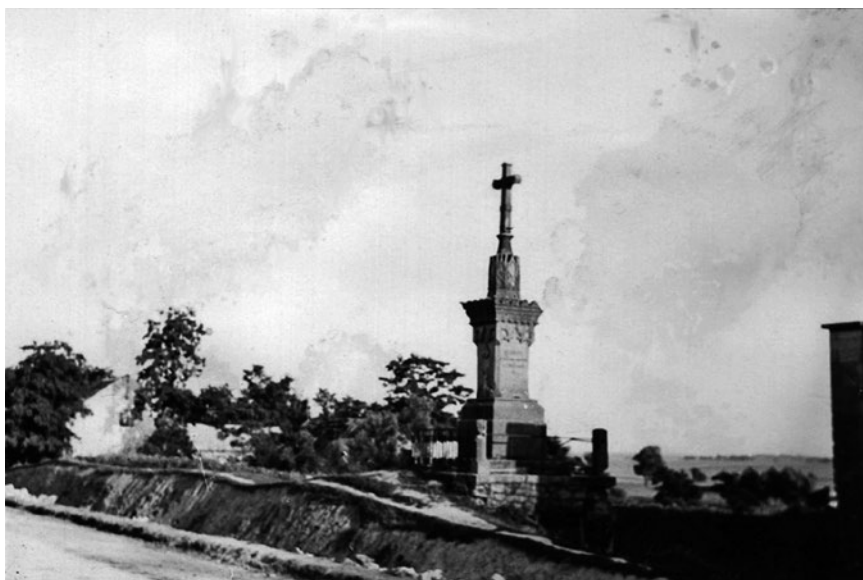
³⁶ W tłumaczeniu na język polski: *Na pamiątkę 19 lutego*.

³⁷ P. Sławiński, *Prawosławie...*, s. 93, 96; *Znaki czasu. Szlak przydrożnych świadków przeszłości w gminie Koprzywnica*, Koprzywnica 2014, s. 71.

Pomnik uwłaszczeniowy w Ożarowie

(obecnie powiat opatowski)

Pomnik w formie krzyża na postumencie powstał w 1865 r., zapewne w tym samym warsztacie kamieniarskim, co pomnik we Włostowie. Świadczy o tym materiał, z którego został wykonany, i zbliżony jego kształt. Z lewej strony jest wyobrażenie obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, a pod nią modlącego się na kolanach chłopa (pierwotnie był to front pomnika od strony drogi). W chwili wzniesienia pomnik ten znajdował się po prawej stronie drogi wyjazdowej do Zawichostu (patrz fotografia) i był postawiony na solidnym fundamencie. Posiadał inskrypcję w języku polskim poświęconą Aleksandrowi II: „JEGO IMPERATORSKIEJ MOŚCI ALEKSANDROWI II, IMPERATOROWI WSZECHRUSI, KRÓLOWI POLSKIEMU CAROWI-OSWOBODZICIELOWI NARODU. WDZIĘCZNI CHŁOPI SANDOMIERSKIEGO POWIATU. NA PAMIĄTKĘ 19 LUTEGO (2 MARCA) 1864 R.” – tłumaczenie autora³⁸.

Pomnik uwłaszczeniowy w Ożarowie w okresie międzywojennym, po 1921 r. Muzeum Okręgowe w Sandomierzu, Edward Szyłko, *Kartki z przeszłości Ożarowa*, sygn. 252, maszynopis, k. 18.

³⁸ Tekst inskrypcji zachował się w tłumaczeniu na język rosyjski: „ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ АЛЕКСАНДРУ II, ИМПЕРАТОРУ ВСЕРОСИЙСКОМУ, КОРОЛЮ ПОЛЬСОМУ, ЦАРЮ-ОСОБОДИТЕЛЮ НАРОДА, БЛАГОДАРНЫЕ КРЕСТЬЯНЕ САНДОМИРСКОГО УЪЗА. ВЪ ПАМЯТЬ 19 ФЕВРАЛЯ (2 МАРТА) 1864 Г.”

Do reformy administracyjnej 19 grudnia 1867 r. Ożarów należał do powiatu sandomierskiego³⁹. Po uzyskaniu niepodległości wiernopoddańczy napis zastąpiono inskrypcjami dotyczącymi uchwalenia konstytucji marcowej: „NA PAMIĄTKĘ / UCHWALENIA KONSTYTUCYI / W SEJMIE 17 MARCA / 1921 R.” i odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r.: „BOGU NA CHWAŁĘ NAM KU ROZRADOWANIU / POTOMNOŚCI NA PAMIĄTKĘ / ZMARTWYCHWSTANIA OJCZYZNY 1918 R. / POŚWIĘCONY 28/III 1921 R.” W latach sześćdziesiątych, w związku z budową stacji benzynowej, pomnik (bez ogrodzenia) przeniesiono o kilkadziesiąt metrów dalej w kierunku Zawichostu, na drugą stronę dawnego traktu drogowego Opatów-Zawichost. W związku z translokacją figury zwieńczający ją krzyż został skrócony i przesunięty o 90 stopni do jej obecnego frontu, tj. do inskrypcji. W okresie międzywojennym przy byłej figurze uwłaszczeniowej odbywały się uroczystości patriotyczne⁴⁰.

Pomnik uwłaszczeniowy w Ożarowie, 2021 r. Fot. P. Sławiński

³⁹ Здания и памятники новейшего времени, „Памятная Книжка Радомской Губернии” 1903, s. 105.

⁴⁰ P. Sławiński, *Prawosławie...*, s. 94, 95; K. Sokoł, A. Sosna, *Stulecie...*, s. 20; K. Сокoл, *Монументальные...*, s. 410.

Pomnik uwłaszczeniowy w Sandomierzu

Jak wynika ze wspomnień ks. Józefa Pastuszki – „Na rynku po zachodniej stronie stał pomnik w stylu gotyckim, o charakterze religijnym (krzyż) jako wyraz wdzięczności chłopów polskich za uwolnienie z pańszczyzny (postawiony przez władze rosyjskie)”⁴¹.

Pomnik postawiono ze składek wymuszonych przez naczelników i komisarzy od okolicznych włościan w 1865 r. Był to krzyż na neogotyckiej wieży posadowionej na postumencie. Całość miała około 8,5 m wysokości. Na postumencie z czterech stron umieszczono:

- płaskorzeźbę przedstawiającą modlącego się na kolanach kmiecia pod wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej,
- insygnia władzy carskiej: jabłko z carską koroną i berło,
- herb państwowy (carski),
- napis w języku rosyjskim: „Его Императорскому Величеству Александру II, Государю Императору Всероссийскому, Царю Польскому, Освободителю крестьянъ, Благодарные крестьяне Сандомирскаго уѣзда, въ память 19 Февраля (2 марта) 1864 года.” („Jego Imperatorskiej Mości Aleksandrowi II, Monarsze, Carowi Wszechrusi, Królowi Polskiemu, Oswobodzicielowi Chłopów. Wdzięczni Włościanie Sandomierskiego powiatu na pamiątkę 19 lutego (2 marca) 1864 roku” – tłumaczenie autora).

Pomnik znajdował się na kamiennym fundamencie ograniczonym łańcuchem żelaznym na kamiennych słupkach⁴².

Działająca nielegalnie Drużyna Skautowa im. gen Michała Sokolnickiego powstała w 1912 r. postanowiła zakłócić uroczystości obchodów trzystulecia panowania dynastii Romanowów (6 marca 1913 r.). Skauci rozważali projekt wysadzenia w powietrze pomnika „cara oswobodziciela”, do czego nie doszło⁴³.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r. sandomierski pomnik „cara oswobodziciela” nazywano „ruską figurą”. Jak odnotowali w swojej publikacji Kirył Sokoł i Aleksander Sosna: „Bezspornie największy i najwspanialszy pamiątkowy krzyż ku czci Aleksandra II wzniesiono w Sandomierzu”⁴⁴. Można było go zaliczyć do dzieł sztuki. W związku z tym nadawał się do zmiany przeznaczenia. W dniu 4 października 1919 r. na posiedzeniu Zarządu Oddziału Polskiego

⁴¹ J. Pastuszka, *Sandomierskie wspomnienia szkolne z lat 1908–1912*, „Studia Historyczne” z. 4, 1986, s. 599.

⁴² *Здания и памятники...*, s. 106-107.

⁴³ A. Banaczkowski, *Wspomnienia z Sandomierza z lat 1906–1914*, w: *Pamiętnik Koła Sandomierzan 1925–1935*, Warszawa 1935, s. 155-156.

⁴⁴ K. Sokoł, A. Sosna, *Stulecie...*, s. 22.

Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu zgłoszono wniosek: „o zwrócenie się do Rady Miejskiej o odstąpienie naszemu Oddziałowi pomnika Aleksandra II celem przerobienia go na pomnik poległym za wolność”⁴⁵. W maju 1920 r. pojawiły się kolejne propozycje poświęcenia „ruskiej figury” „bądź wielkiemu dobroczyńcy i budownicemu Sandomierza, królowi chłopów Kazimierzowi Wielkiemu, bądź pamiętce Konstytucji 3 Maja, która przejęła lud w opiekę prawną, bądź Kościuszce, bądź powstańcom z roku 1863-go” lub „wszystkim walczącym o Wolność Polski”⁴⁶. Mimo tych wniosków żaden z nich nie został zrealizowany. Dyskusje na ten temat trwały dość długo. Zarząd Miasta jako gospodarz terenu, na którym znajdował się pomnik, nie czuł się kompetentny do przemianowania figury. Z jego inicjatywy przed majem 1920 r. emblematy rosyjskie znajdujące się na tej figurze zostały usunięte. Dwugłowemu carskiemu orłu poobtrącano głowy, a napis zasmarowano smołą. Zarząd Miasta postanowił zwrócić się do Ministerstwa Kultury i Sztuki o zezwolenie na przeniesienie tej figury w inne miejsce. Sprawa egzystencji pomnika i jego przeznaczenie miały być rozpatrzone przez sfery kompetentne i mające prawo nim rozporządzać. Inicjatywa powinna wyjść od chłopów, spadkobierców uwłaszczonych⁴⁷.

Kwestia pomnika nie została uregulowana do 1928 r. Wówczas Rada Miejska uchwaliła fundusz 50 zł na jego rozebranie. Była to kwota zbyt mała na pokrycie całkowitych kosztów. Mimo tego zarząd miejscowego oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego postanowił podjąć się tego przedsięwzięcia, dopłacając brakującą kwotę z własnych funduszy. Pomnik został rozebrany po 4 kwietnia 1928 r. Jego fragmenty wykorzystano do celów budowlanych, pozostawiając zwieńczający go krzyż i część cokołu z płaskorzeźbą modlącego się na kolanach chłopca pod wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej⁴⁸. Ocalałe fragmenty wkopano w ziemię na placu oddziału przy ówczesnym budynku muzeum PTK przy ulicy Żeromskiego 10⁴⁹. Budynek ten został zamieniony w 2001 r. na nowy lokal PTTK (dawny Odwach – obecnie bardziej znany jako Kordegarda) przy Rynku. Wówczas pozostałości pomnika zostały przeniesione na posesję Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu. Obecnie znajdują się przy bramce, którą wchodzi się po schodach na chodnik prowadzący do Domu Długosza.

⁴⁵ APS, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział w Sandomierzu, sygn. 1, s. 39.

⁴⁶ W. K[amocki], *Ruska figura*, „Ziemia Sandomierska” nr 2, 1920, s. 2.

⁴⁷ *Ruska figura*, „Ziemia Sandomierska” nr 3, 1920, s. 7.

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział w Sandomierzu, sygn. 1a, s. 13-14.

⁴⁹ P. Sławiński, *Sandomierski pomnik „cara oswobodziciela”*, „Sandomierz. Czasopismo Społeczne” nr 3, 1992, s. 17-18.

Pomnik uwłaszczeniowy w Sandomierzu, ok. 1910 r. Zbiory Instytutu Sztuki Polskiej Akademii nauk, nr inw. 4943

Resztki pomnika uwłaszczeniowego przy Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu, 2001 r. Fot. P. Sławiński

Pomnik uwłaszczeniowy w Staszowie (obecnie powiat staszowski)

Wzniesiony prawdopodobnie ok. 1865–1866 r. jako wyraz wdzięczności miejscowych chłopów dla cara Aleksandra II. Nie posiadamy żadnych konkretnych informacji na ten temat, a sama data jego powstania też jest wątpliwa i wydaje się, że powinna być przesunięta na ok. 1869 r. Pierwotnie staszowski pomnik miał się znajdować po stronie północnej ratusza. Ma on formę krzyża na wysokim postumencie. Krzyż ma podstawę umieszczoną na symetrycznym zwieńczeniu postumentu w kształcie czterech tympanonów z wieżyczkami w narożach. Zwieńczenie umieszczone jest na postumencie składającym się z dwóch części. Posiadają one ozdobione wykute nisze. Od strony frontowej pomnika była umieszczona dziękczynna inskrypcja. W 1917 r. wykuto nowe napisy, dedykowane Tadeuszowi Kościuszce⁵⁰.

⁵⁰ P. Sławiński, *Prawosławie...*, s. 95; K. Sokoł, A. Sosna, *Stulecie...*, s. 24; K. Сокол, *Монументальные...*, s. 410.

Pomnik Tadeusza Kościuszki w Staszowie, 2020 r.
– widok od wschodu. Fot. Dariusz Kubalski

Inskrypcja od południa na pomniku
Tadeusza Kościuszki w Staszowie,
2020 r. Fot. Dariusz Kubalski

Pomnik Tadeusza Kościuszki w Staszowie, 2020 r.
– widok od zachodu. Fot. Dariusz Kubalski

Inskrypcja od północy na pomniku
Tadeusza Kościuszki w Staszowie,
2020 r. Fot. Dariusz Kubalski

Na górnej części postumentu: „TADEUSZOWI / KOŚCIUSZCE / WIELKIEMU BOHATEROWI / OBRONCY LUDU / POLSKIEGO / TWÓRCY / UNIWERSAŁU / POŁANIECKIEGO”. Na dolnej części postumentu: „W STULETNIĄ ROCZNICĘ / JEGO ZGONU / 1817 17/X 1917 / RODACY”.

Trudno jest ustalić, co się działo z pomnikiem w późniejszym okresie. Prawdopodobnie w związku z modernizacją nawierzchni rynku usunięto go z pierwotnego miejsca. Wiadomo, że w listopadzie 1981 r. został przeniesiony z cmentarza przykościelnego św. Bartłomieja na obecne miejsce po wschodniej ścianie ratusza⁵¹. Front pomnika jest ustawiony w kierunku wschodnim. Od tego okresu dodatkowo przybyło na nim inskrypcji i wizerunków. Nad inskrypcją poświęconą Tadeuszowi Kościuszce umieszczono metalowy medalion z jego wizerunkiem.

Od strony południowej w górnej części postumentu zamontowano symboliczny emblemat więźniów obozów koncentracyjnych i wykuto inskrypcję: „POLSKIM / MĘCZENNIKOM / w HITLEROWSKICH / OBOZACH / KONCENTRACYJ / NYCH. / 1939–1945”.

Od strony zachodniej w górnej części postumentu zachował się prawdopodobnie pierwotny wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej. Poniżej wyrzeźbiono orła w koronie. Obydwa te wizerunki pomalowane są farbą na kolor srebrny, co upodabnia je do metalu. W dolnej części postumentu inskrypcja: „KRÓLOWO / KORONY POLSKIEJ / MÓDL SIĘ ZA NAMI”.

Od strony północnej w górnej części postumentu wizerunek krzyża Virtuti Militari otoczony dwoma gałązkami z dębu i lauru. Poniżej inskrypcja: „NIEZNANEMU / ŻOŁNIERZOWI / POLEGŁEMU / W OBRONIE / OJCZYZNY / 1939–1945”.

Pomnik jest posadowiony na cokole składającym się z dwóch stopni wymurowanych z fragmentów płyt piaskowcowych. Jest otoczony słupami, do których przymocowano żelazne łańcuchy. Obecnie pomnik i jego ogrodzenie są za dbane. Niestety ze względu na materiał, z którego został wykonany – piaskowiec – pomalowanie go farbami nie jest najlepszym rozwiązaniem w celach zabezpieczenia go przed destrukcją.

Pomnik uwłaszczeniowy w Sulisławicach

(gmina Łonów)

Ciekawym przykładem pomnika uwłaszczeniowego jest krzyż wykonany z piaskowca na postumencie w Sulisławicach. Figura ta nie posiada żadnych napisów, a jedynie płaskorzeźbę przedstawiającą obraz Matki Bożej Sulisławskiej

⁵¹ R. Kufel, *Pomnik Tadeusza Kościuszki*, „Goniec Staszowski” nr 5, 1992, s. 2.

Pomnik uwłaszczeniowy w Sulisławicach, 2021 r. Fot. P. Sławiński

i modlącego się pod nią chłopca na kolanach zwróconego w prawo oraz datę 1869 r. Interesujący jest fakt, że do lat 90. XX w. litera oznaczająca rok była pisana cyrylicą „r.”, a po remoncie figury zmieniono ją na łacińską literę „r.”⁵². Informacje o kolejnym remoncie pomnika wyryto z tyłu pomnika: „ODNOWIONO / STARANIEM MIESZKAŃCÓW / SULISŁAWIC / W 2018 R.” Jest to jedyny pomnik uwłaszczeniowy na terenie gminy Łoniów.

Pomnik uwłaszczeniowy we Włostowie (gmina Lipnik, obecnie powiat opatowski)

Pomnik w formie krzyża na postumencie, postawiony w latach sześćdziesiątych XIX w. przy obecnym skrzyżowaniu drogi Sandomierz-Opatów z drogą do kościoła we Włostowie. Swoją formą bardzo przypomina pomnik uwłaszczeniowy wzniesiony w Ożarowie. Na postumencie od frontu (od strony drogi Sandomierz-Opatów) znajduje się postać modlącego się chłopca zwróconego w lewo, a przed jego nogami czapka krakuska. Powyżej Matka Boska z Dzieciątkiem. Po lewej stronie (od Sandomierza) jest niedokończona inskrypcja wykuta kursywą w języku polskim: „Pomnik ten / wzniesiony i poświęcony / dnia [brak wpisu]

⁵² P. Sławiński, *Prawosławie...*, s. 95-96.

186[brak wpisu] roku”, a powyżej wyrzeźbione emblematy carskiej władzy – rosyjska korona, jabłko i berło. Po prawej stronie (od Opatowa) znajdowała się inskrypcja w języku rosyjskim, obecnie zniszczona. Od tyłu (od strony kościoła) umieszczony był rosyjski orzeł na płaskorzeźbie, jednak został zбитy i pozostała tylko tarcza z polskim orłem pierwotnie znajdująca się na jego piersi.

Postument jest posadowiony na dwóch stopniach i ogrodzony wtórnym metalowym ogrodzeniem.

Podczas działań wojennych na przyczółku sandomierskim (sierpień 1944 – styczeń 1945) pomnik został uszkodzony. Wysoki krzyż został zniszczony i zastąpiony drewnianym od strony Sandomierza, a poniżej wmurowano dwa pociski⁵³. W 2011 r. pomnik zwieńczono kamiennym krzyżem usadowionym frontem w kierunku południowym (w stronę kościoła) z napisem: „POSTAWIŁ Ks. JERZY SIARA / W ROCZNICĘ KATASTROFY / SMOLEŃSKIEJ 10.04.2011”. Jest to jedyny pomnik uwłaszczeniowy na terenie gminy Lipnik.

Pomnik uwłaszczeniowy we Włostowie, 2004 r.
Fot. P. Sławiński

Pomnik uwłaszczeniowy we Włostowie, 2021 r.
For. P. Sławiński

⁵³ Tamże; K. Sokoł, A. Sosna, *Stulecie...*, s. 25; K. Сокол, *Монументальные...*, s. 409.

Reper w Zawichoście

(obecnie miasto i gmina Zawichost)

W Zawichoście od 1865 r. są potwierdzane stałe pomiary poziomu wody Wisły. Dlatego też w 1895 r. Rosjanie wybudowali w osadzie Zawichost (miasto w 1888 r. utraciło prawa miejskie) reper, czyli wskaźnik wysokościowy, nawiązujący do zera Morza Bałtyckiego w Kronsztadzie. Był tam umowny punkt mierzenia wysokości w całym Imperium Rosyjskim. Reper w Zawichoście wskazuje 145,289 m nad poziomem morza. Jest to obelisk usadowiony na cokole znajdującym się na trzech stopniach, z metalowym ogrodzeniem wspartym na kamiennych słupkach zwieńczonych kulami. Front obelisku znajduje się od strony miasta i prowadzi do niego wejście w ogrodzeniu. Warto podkreślić, że zachowało się do dzisiaj oryginalne metalowe ogrodzenie wsparte na kamiennych słupkach zwieńczonych kulami.

Od osi frontu reperu, na jego stopniach, znajdują się mosiężne półkule. Posiadają one numery od 3 (na najniższym stopniu) do nr 1 (na najwyższym stopniu). Na pionowej części najwyższego stopnia znajdują się wycięte w kamieniu napisy w języku rosyjskim, z lewej strony: „НАДЪ УРОВН[НЕМ]. БАЛТИЙС[КОГО]. МОРЯ” (NAD POZIOMEM MORZA BAŁTYCKIEGO – tłumaczenie autora), z prawej: „НАДЪ НУЛЕМЪ ВОДОМ[ЕРА]. РЕЙКИ” (NAD USTALONYM ZEREM WODOMIERZA RZEKI – tłumaczenie autora).

Na poziomych częściach stopni są zaznaczone liczby wskazujące z lewej poziom nad Morzem Bałtyckim, a z prawej nad ustalonym zerem rzeki Wisły. Na najniższym stopniu: 68,761 i 4,553; na środkowym stopniu: 68,859 i 4,651 i na najwyższym stopniu 68,968 i 4,760.

Pierwotnie reper był zwieńczony kulą z dwugłowym carskim orłem. Został on uszkodzony jeszcze przed I wojną światową, co sugerują zachowane fotografie⁵⁴. Z ustnych relacji wynika, że Niemcy podczas okupacji, w ramach zbiórki złomu metali kolorowych na potrzeby wojenne, usunęli umieszczone na obelisku od strony Wisły znaki przedstawiające skrzyżowany topór i kotwicę (symbol Inżynierów Transportu Kolejowego) oraz płytę na jego podstawie. Dziś zachowały się tylko otwory mocujące. W 1917 r. przy reperze wzniesiony został budynek później należący do Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej. Obecnie posesja wraz z budynkiem i zabytkowym reperem znajduje się na terenie prywatnej posesji.

⁵⁴ Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej Oddział w Krakowie, Dokumentacja posterunku wodowskazowego Zawichost, s. nlb.

Zawichost. Reper w Zawichoście, 1910 r. Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej Oddział w Krakowie, Dokumentacja posterunku wodowskazowego Zawichost, s. nlb.

Zawichost. Reper w Zawichoście, 1910 r. Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej Oddział w Krakowie, Dokumentacja posterunku wodowskazowego Zawichost, s. nlb.

Zawichost. Reper w Zawichoście. Około 1910 r. Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej Oddział w Krakowie, Dokumentacja posterunku wodowskazowego Zawichost, s. nlb.

Reper w Zawichoście, 2008 r. Fot. P. Sławiński

Znaki wysokościowe na reperze w Zawichoście, 2008 r. Fot. P. Sławiński

Figura Chrystusa Dobrego Pasterza w Sandomierzu

Historia figury Chrystusa Dobrego Pasterza sięga 1913 r. Wówczas miały miejsce dwie rocznice. Pierwsza dotyczyła 1613 r. i oficjalnie w Rosji i zaborze rosyjskim obchodzona była uroczystość jako jubileusz trzystulecia panowania dynastii Romanowów (od 21 lutego 1613 r.). Zapewne chcąc z jednej strony odciągnąć społeczeństwo od tych uroczystości, a z drugiej osłabić ich wagę, bp sandomierski Marian Ryx postanowił uczcić obchody 1600-lecia wydania edyktu mediolańskiego. Nadawał on wolność religijną chrześcijanom zamieszkującym w Imperium Rzymskim. Rocznicą ta była szczególnie wymowna dla Kościoła rzymskokatolickiego na terenie zaboru rosyjskiego. Był on ograniczany restrykcyjnymi przepisami prawnymi wydawanymi przez władze rosyjskie. Wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego spodziewali się otrzymania swobód religijnych. Bp Marian Ryx wydał list pasterski wyznaczający rocznicowe obchody na pierwszy dzień Zielonych Świąt (11 maja 1913 r.).

Ks. Paweł Kubicki (1871–1944), rektor sandomierskiego seminarium duchownego (1907–1918), późniejszy biskup pomocniczy diecezji sandomierskiej (od 1918 r.), postanowił z tej okazji wystawić figurę Chrystusa w wirydarzu seminarium. Zamówiono ją w znanej firmie braci Grzegorza i Feliksa Łopieńskich z Warszawy. Nim zamówiona figura dotarła do Sandomierza, wybuchła I wojna

światowa. W 1915 r. Rosjanie podczas bieżęstwa, czyli przymusowej ewakuacji z Królestwa Polskiego, zabrali figurę do Sankt Petersburga. Postanowienia traktatu pokojowego podpisanego w Rydze 18 marca 1921 r. (traktat ryski), kończącego wojnę polsko-bolszewicką, wspominały o zwrocie dóbr kultury zagarniętych przez Rosjan. Dzięki temu skromna ich część wróciła do Polski. Wśród nich była figura Chrystusa Dobrego Pasterza. Po trzynastu latach od zamówienia trafiła ostatecznie do miejsca przeznaczenia. Stała na wirydarzu seminarium duchownego i została uroczystie poświęcona przez bp. Mariana Ryxa 19 października 1926 r.

Figura przedstawia postać Chrystusa tulącego lewą ręką do swego serca owieczkę. W prawej ręce trzyma kij pasterski w formie pastorału⁵⁵.

Sandomierz. Seminarium Duchowne, lata 1926–1939. Poczтівka wydana nakładem Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu

Sandomierz – Obelisk Wojny Ojczyźnianej 1941–1945

Pomnik w Sandomierzu był w kształcie obelisku. Wzniesiono go w 1945 r. z kamienia i cegły, na skwerze poniżej Bramy Opatowskiej. Na froncie obelisku, od strony Starówki, u góry było wyobrażenie radzieckiej gwiazdy, a poniżej trzech

⁵⁵ S. Bastrzyk, *Figura Dobrego Pasterza na seminaryjnym wirydarzu. Nie lękajcie się*, „Gość Niedzielny” nr 18, 1998, s. 11; M. Bronkowski, *Sandomierskie pomniki*, Wydawnictwo Stratus, Sandomierz 2013, s. 70-71.

sztandarów. Gwiazda i sztandary były pomalowane na kolor czerwony. Poniżej na cokole widniał napis w języku rosyjskim: „ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА 1941–1945” („WOJNA OJCZYŹNIANA 1941–1945”). Mimo inskrypcji określano go m.in. jako „Pomnik Wdzięczności”⁵⁶, Pomnik „Z okazji zdobycia przyczółka mostowego na cześć bohaterskich zdobywców”⁵⁷, „Pomnik Zwycięstwa”⁵⁸, „Obelisk ku czci żołnierzy Armii Radzieckiej”⁵⁹.

Uroczyste odsłonięcie pomnika odbyło się w 1945 r. z udziałem przedstawicieli wojskowych władz sowieckich oraz Miejskiej Rady Narodowej w Sandomierzu.

Kazimierz Miernowski mistrz murarski – budowa pomnika w Sandomierzu, 1945 r. Ze zbiorów Ewy Jakus

Obelisk ku czci żołnierzy Armii Radzieckiej, 1987 r., Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, sygn. 3619, k. 136

⁵⁶ B. Belczewski, *Pierwsze dni*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1964, s. 287-288.

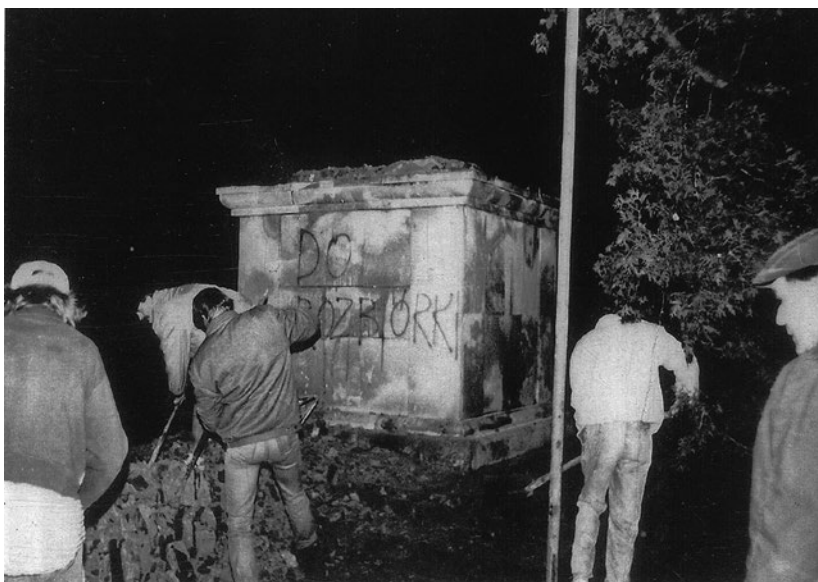
⁵⁷ APS, Starostwo Powiatowe Sandomierskie (dalej: SPS), sygn. 406, s. 2, 4.

⁵⁸ B. Kazanowski, *Tarnobrzaska mapa przyjaźni*, „Przyjaźń. Magazyn Ilustrowany” nr 50, 1977.

⁵⁹ APS, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, sygn. 3619, k. 136.

Na zebraniu Sandomierskiego Komitetu Obywatelskiego „Solidarność” w dniu 11 października 1990 r. cyt.: „Podjęto decyzję o wystąpieniu do Rady Miejskiej z wnioskiem o jak najszybszą rozbiorę obelisku „Ojczyzniana Wojna 1941–1945”, sugerując termin przed 11 listopada br.”⁶⁰ Członkowie SKO „S” zadeklarowali burmistrzowi Tomaszowi Panfilowi, że własnymi siłami rozbiorą pomnik. Uzyskali na to jego zgodę. Byli to m.in.: Kazimierz Plachimowicz – przewodniczący oraz członkowie Albert Kopeć i Roman Augustyński. Była to jedna z pierwszych akcji dekomunizujących w kraju, po rozebraniu pomnika Feliksa Dzierżyńskiego na Placu Bankowym w Warszawie⁶¹.

Akcja zniszczenia pomnika w Sandomierzu wyprzedzała późniejsze decyzje prawne – Ustawa z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki (Dz.U. 2016 poz. 744).

Jedno z pierwszych w Polsce działań dekomunizujących przestrzeń publiczną – rozbiora pomnika „Wojny Ojczyznianej 1941–1945”, 1990 r. Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Depozyt Sandomierskiego Stowarzyszenia „Pamięć i Solidarność”

⁶⁰ *W dniu 11 X br...*, „Ziemia Sandomierska. Pismo Sandomierskiego Komitetu Obywatelskiego” nr 8, 1990, s. 2.

⁶¹ *Jak władze Sandomierza wyprzedziły historię. Z prof. Tomaszem Panfilem rozmawia Piotr Mazurek*, „W Sieci Historii” nr 8, 2014, s. 79.

Staszów – Pomnik przy zbiorowych mogiłach żołnierzy Armii Czerwonej później nazywany pomnikiem „Z okazji zdobycia przyczółka” lub „Pomnikiem zwycięstwa oręża Czerwonej Armii nad hitleryzmem”

(obecnie powiat Staszów)

Wzniesiony został przez Armię Czerwoną wiosną 1945 r. przy zbiorowych mogiłach poległych żołnierzy w parku. Został wykonany „z desek oszabrowanych wapnem”. Na cmentarzu, gdzie stanął pomnik, było pochowanych 28 żołnierzy Armii Czerwonej⁶². Jednak w wykazie dotyczącym omawianego pomnika – zamieszczonym poniżej – jest podanych 27 osób.

Wykaz oficerów, podoficerów i żołnierzy Armii Czerwonej poległych w walkach z Niemcami pochowanych na terenie powiatu sandomierskiego – część dotycząca Staszowa

Lp.	Stopień służbowy	Nazwisko i imię, imię ojca	Rok urodzenia	Kiedy zginął wzgl. zmarł	Gdzie pochowany, dokładne miejsce, cmentarz wzgl. mogiły	Postawiony na mogile pomnik, z jakiego materiału i jaki jest na nim napis
42.	gwardzista	Porwan	–	15 VIII 1944	m. Staszów ogród miejski w centrum m.	pomn. prowiz. napis zwykłą farbą na desce
43.	lejtnant	Pietryczenko	–	1944	–,–	–,–
44.	``	Korko Mikołaj		2 II 1945	–,–	–,–
45.		Pucfułowili Wasil		–,–	–,–	–,–
46.		Barusznikow Wasil		–,–	–,–	–,–
47.		Jaroszewski Wasil		–,–	–,–	–,–
48.		Barbajew Michał syn Grzegorza		–,–	–,–	–,–

⁶² APS, SPS, sygn. 175, s. 26a.

49.		Werbenko W.T.	1923	16 VI 1945	-„-	-„-
50.	lejtant	Łusikow Piotr syn Marcina	1908	9 II 1945	-„-	-„-
51.		Prokopczuk			-„-	-„-
52.	szeregowiec	Kałguszkin		15 VIII 1944	-„-	-„-
53.		Widanczanow		-„-	-„-	-„-
54.		Owczarow W.J.	1924		-„-	-„-
55.		Kołoncza A.W.	1899		-„-	-„-
56.		Gonczenko N.K.	1925		-„-	-„-
57.		Pamiłow		23 I 1943[!]	-„-	-„-
58.		Tufdajec F.J.		-„-	-„-	-„-
59.		Kołat Teodor syn Jana		24 VIII 1944	-„-	-„-
60.		Aziob Grzegorz		-„-	-„-	-„-
61.	gwardzista	Weiss Bagirow		8 II 1945	-„-	-„-
62.	-„-	Sobolew F.M.		-„-	-„-	-„-
63.	-„-	Olejnikiow	1922	18 VIII 1944	-„-	-„-
64.		Puszkini Siergiej	1925	-„-	-„-	-„-
65.		Waskawiec Aleksander	1921	10 XII 1944	-„-	-„-
66.		Zerecki A.N.	1910	14 I 1945	-„-	-„-
67.		Nosow A.J.	1905	-„-	-„-	-„-
68.		Noworełow A.F.	1922	-„-	-„-	-„-

Źródło: Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Starostwo Powiatowe Sandomierskie, sygn. 175, s. 60-61.

Jak informował 28 kwietnia 1949 r. Andrzej Ścisło, burmistrz Staszowa, Starostwo Powiatowe w Sandomierzu „pomnik ten obleciał z wapna i był już zniszczony, wskutek czego jesienią 1948 r. został przez Zarząd Miejski rozebrany i na tym miejscu wybudowano taki sam pomnik nowy z kamienia, o tych samych

rozmiarach jak pomnik poprzedni”⁶³. W świetle przekazów ustnych, niepotwierdzonych w źródłach, pomnik ten miał być wysadzony granatem przez funkcjonującą w okolicy grupę podziemia poakowskiego.

Pomnik ten był w formie obelisku, zwieńczony ostrosłupem, którego podstawa była większa od znajdującego się poniżej prostopadłościanu. Na nim był rok „1945”. Całość znajdowała się na podstawie w formie sześciianu. Od frontu było w niej zagłębienie z inskrypcją: „ВЕЧНАЯ СЛАВА / ГЕРОЯМ / ПОГИБШИМ В БОЯХ / ЗА ЧЕСТЬ И НЕЗАВЕИМОСТЬ / СОВЕТСКОЙ РОДИНЫ”. („WIECZNA SŁAWA \ BOHATEROM \ POLEGŁYM W BITWACH \ ZA HONOR I NIEPODLEGŁOŚĆ \ SOWIECKIEJ OJCZYZNY” – tłumaczenie autora). Całość znajdowała się na murowanym podwyższeniu ze słupkami w narożach.

Posiadamy ciekawą informację na temat omawianego pomnika, pochodzącą z 3 września 1949 r. Zarząd Miejski w Staszowie w piśmie do Starosty Powiatowego w Sandomierzu informował,

że w dniach miesiąca października b.r. groby żołnierzy radzieckich i polskich poległych we wspólnych walkach o wyzwolenie Kraju zostały uporządkowane, a mianowicie: mogiły oczyszczone z chwastów, alejki usypane piaskiem, groby wyrównane i uformowane. Na grobach złożono wieńce przez organizacje polityczne, społeczne i młodzieżowe. Niezależnie od tego złożono wieniec u pomnika poległych żołnierzy radzieckich w parku miejskim⁶⁴.

Jak wynika z opisu pomników na terenie miasta, sporządzonego 7 stycznia 1950 r. przez Zarząd Miejski w Staszowie dla Starostwa Powiatowego Sandomierskiego, miejscem usytuowania był „Park miejski (na miejscu zbiorowych mogił poległych wojskowych Cz-Arm. w r. 1944/45, z których zwłoki ekshumowano w r. 1948 na urządzony cmentarz wojskowy... pomnik z kamienia ciosanego (z napisami w języku rosyjskim o zwycięstwie oręża Cz. Arm. nad hitleryzmem)”⁶⁵.

Pomnik w Staszowie został rozebrany dopiero 27 grudnia 2017 r. Inicjatorem jego rozbiórki byli mieszkańcy miasta i gminy Staszów, którzy co najmniej od 2015 r. zgłaszali na spotkaniach z burmistrzem i w różnych pismach potrzebę jego likwidacji⁶⁶. Uwzględniając stanowisko mieszkańców i ustawę o zakazie propagowania komunizmu⁶⁷, Burmistrz Miasta i Gminy Staszów zgłosił do

⁶³ APS, SPS, sygn. 406, s. 2-3.

⁶⁴ Tamże, sygn. 176, s. 145.

⁶⁵ Tamże, s. 194.

⁶⁶ Relacja Józefa Małobęckiego z 22 I 2020 r. w zbiorach autora.

⁶⁷ Ustawa z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki, Dz.U. 2016 poz. 744 z późn. zm.

Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Delegatura w Sandomierzu wołę dokonania rozbiórki istniejącego pomnika. W dniu 5 grudnia 2017 r. wydana została decyzja Nr DS.N.DW.5142.261.1.2017. A zezwalająca gminie Staszów na dokonanie jego rozbiórki⁶⁸. Po jej uprawomocnieniu się Burmistrz Miasta i Gminy Staszów podjął decyzję o rozbiórce pomnika. Wykonali ją pracownicy grupy do robót publicznych zatrudnieni w Urzędzie Miasta i Gminy Staszów.

Burmistrz Miasta i Gminy Staszów postanowił o wzniesieniu na placu po rosyjskim pomniku, w parku miejskim noszącym od 15 grudnia 2016 r. nazwę Parku Legionów⁶⁹, nowego Pomnika Żołnierza Polskiego według projektu Sławomira Micka z Kielc. Upamiętnia on 1 batalion 2 pułku piechoty Legionów stacjonujący w mieście w latach 1923–1939. Koszty przedsięwzięcia pokryto ze środków zabezpieczonych w budżecie gminy Staszów oraz z dotacji celowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pomnik odsłonięto 17 grudnia 2018 r.⁷⁰.

Obelisk ku czci żołnierzy Armii Radzieckiej w Staszowie, 1987 r., Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, sygn. 3619, k. 135

Inskrypcja na obelisku ku czci żołnierzy Armii Radzieckiej w Staszowie, 1987 r., Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, sygn. 3619, k. 135

⁶⁸ List Jarosława Glibowskiego do autora z 14 X 2020 r.

⁶⁹ Uchwała Nr XXXV/296/16 Rady Miejskiej w Staszowie z dnia 15 grudnia 2016 r. w sprawie nadania nazwy parkowi miejskiemu w Staszowie.

⁷⁰ List Ewy Kondek, zastępcy Burmistrza Miasta i Gminy, do autora z 7 XII 2020 r.

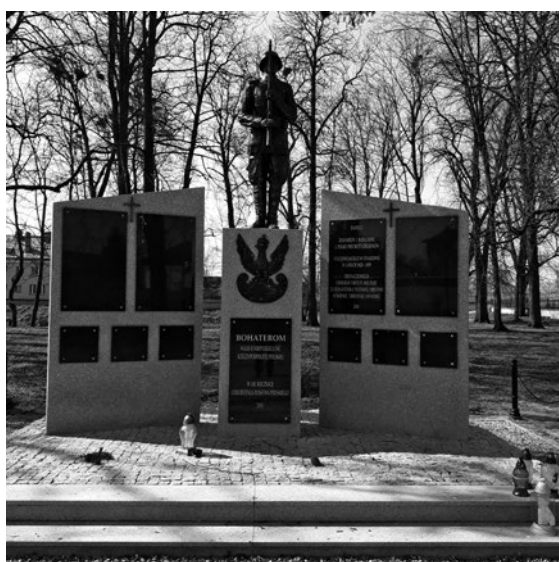
Pomnik przed wyburzeniem.
2017 r. Fot. Jarosław Glibowski

Rozbórka pomnika, 27 grudnia
2017 r. Fot. Józef Małobęcki

Pomnik Żołnierza Polskiego
w Parku Legionów w Staszowie,
2019 r. Fot. Józef Małobęcki

Sandomierz. Pomnik pułkownika Wasyla Skopenki

Na skwerze, pod murami miejskimi, przy Bramie Opatowskiej stało popiersie płk. Wasyla Fiodorowicza Skopenki (1912–1944), dowódcy 1180 pułku piechoty 350 dywizji strzelców 1 Frontu Ukraińskiego. Autorem dzieła był radziecki artysta rzeźbiarz Wasyl Borodaj. Było ono darem dla miasta od Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej i autora z okazji XXV-lecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁷¹.

Popiersie było posadowione na prostopadłościennym postumencie. Od frontu była umieszczona inskrypcja w języku polskim: „WASYL FIODOROWICZ / SKOPENKO”. Pomnik ten znajdował się na jednostopniowym podwyższeniu. Pułkownik Wasyl Skopenko – jak głosiła legenda – zauroczony widokiem miasta tak poprowadził działania wojenne, że miasto zostało zajęte bez walki 18 sierpnia 1944 r. Skopenko był komendantem wojennym miasta do czasu ruszenia ofensywy styczniowej. Jednak wraz z nastaniem nowej władzy zaczęły się prześladowania byłych żołnierzy podziemia. W. Skopenko poległ w walkach pod Wrocławiem i zgodnie z jego życzeniem pochowano go na rynku w Sandomierzu. Ciało ekshumowano i przeniesiono w lutym 1948 r. na Cmentarz Żołnierzy Armii Radzieckich na Krukowie, a następnie w 1952 r. na nowo wybudowany Cmentarz Żołnierzy Armii Radzieckich przy ul. Mickiewicza⁷². Władze komunistyczne uhonorowały W. Skopenkę, czyniąc go patronem ulicy (do 1992 r.) i Szkoły Podstawowej nr 3 (1965–1994). Ponadto od 1958 r. odbywał się coroczny Międzynarodowy Wyścig Kolarski o Memoriał płk. W. Skopenki (obecnie Międzynarodowy Wyścig Kolarski Przyjaźni Polsko-Ukraińskiej im. płk. Wasyla Skopenki).

W maju 1990 r. popiersie Skopenki przeniesiono na Cmentarz Żołnierzy Armii Radzieckich i zostało postawione przy jego grobie na wymurowanym z cegieł postumencie⁷³. W związku z tym ambasada ZSRR wystosowała ostry protest do ówczesnego wojewody tarnobrzeskiego⁷⁴. W latach 2014–2016 ze środków Ambasady Federacji Rosyjskiej odnowiono m.in. pomniki na Cmentarzu Żołnierzy Armii Radzieckiej w Sandomierzu. Pomnik Wasyla Skopenki umieszczono wówczas na granitowym postumencie z napisem w języku rosyjskim: „Герой Советского Союза / полковник В. Ф. Скопенко” (Bohater Związku Radzieckiego / pułkownik W. F. Skopenko)⁷⁵.

⁷¹ *Nieśmiertelny czyn bohatera* [broszura wydana w 1975 r. w ZSRR]; J. Wendlandt, *Sandomierz i okolice. Przewodnik turystyczny*, Warszawa 1988, s. 31–32.

⁷² A. Dąbrowska, *Cmentarz za czołgami*, „Polska Zbrojna” nr 9, 2012, s. 120–121.

⁷³ T. Panfil, *Sprostowanie*, „Ziemia Sandomierska. Pismo Sandomierskiego Komitetu Obywatelskiego” nr 6, 1990, s. 6.

⁷⁴ *Jak władze Sandomierza...*, s. 78–79.

⁷⁵ Urząd Miejski w Sandomierzu, Wydział Nadzoru Komunalnego, Korespondencja dotycząca rewitalizacji Cmentarza Żołnierzy Armii Radzieckiej.

W 2005 r. w miejscu, na którym stało popiersie ppłk. W. Skopenki, z okazji 25. rocznicy powstania Niezależnego Samorządowego Związku Zawodowego „Solidarność” odsłonięto pomnik „Płomień Nadziei” autorstwa Szczepana Siudaka. Plac wokół niego został nazwany Placem Niepodległości⁷⁶.

Popiersie płk. W.F. Skopenki w Sandomierzu, 1987 r., Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, sygn. 3619, k. 142

Pomnik i nagrobek W. Skopenki na Cmentarzu Żołnierzy Armii Radzieckiej w Sandomierzu przed renowacją. Internet: <http://pamiec.sandomierz.pl/14-sandomierz/sandomierz1/25-cmentarz-wojenny-zolnierzy-armii-radzieckiej.html> [dostęp: 25.10.2021]

⁷⁶ M. Bronkowski, *Sandomierskie...*, s. 118-119, 144-145.

Pomnik i nagrobek W. Skopenki na Cmentarzu Żołnierzy Armii Radzieckiej w Sandomierzu po renowacji, 2021 r. Fot. P. Sławiński

BIBLIOGRAFIA

Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej Oddział w Krakowie

Dokumentacja posterunku wodowskazowego Zawichost.

Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu

Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Koprzywnicy, sygn. 31, sygn. 49, sygn. 103.

Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Osieku, sygn. 62.

Depozyt Sandomierskiego Stowarzyszenia „Pamięć i Solidarność”, fotografie.

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział w Sandomierzu, sygn. 1, 1a.

Starostwo Powiatowe Sandomierskie, sygn. 175, 176, 406.

Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, sygn. 3619.

Archiwum Urzędu Miejskiego w Staszowie

Uchwała Nr XXXV/296/16 Rady Miejskiej w Staszowie z dnia 15 grudnia 2016 roku w sprawie nadania nazwy parkowi miejskiemu w Staszowie.

Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu

ks. Stanisław Puławski, „Opis kościołów dekanatu koprzywnickiego – [Wiązownica]” rękopis z 1916 r.

Urząd Miejski w Sandomierzu, Wydział Nadzoru

Korespondencja dotycząca rewitalizacji Cmentarza Żołnierzy Armii Radzieckiej z lat 2013–2016.

Muzeum Okręgowe w Sandomierzu

Edward Szyłko, *Kartki z przeszłości Ożarowa*, sygn. 252.

Zbiory prywatne Jarosława Glibowskiego

Fotografie

Zbiory prywatne Ewy Jakus

Fotografia

Zbiory prywatne Dariusza Kubalskiego

Fotografie

Zbiory prywatne Józefa Małobęckiego

Fotografie

Zbiory prywatne Piotra Sławińskiego

Fotografie

List Ewy Kondek zastępcy Burmistrza Miasta i Gminy do autora z 7 XII 2020 r.

List Jarosława Glibowskiego do autora z 14 X 2020 r.

Relacja Arkadiusza Kulzy z 16 II 2021 r.

Relacja Józefa Małobęckiego z 22 I 2020 r.

Sandomierz. Seminarium Duchowne, lata 1926–1939. Poczta wydana nakładem Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1866, t. 66.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 sierpnia 1954 r. w sprawie utworzenia powiatu staszowskiego w województwie kieleckim, Dz.U. 1954, nr 49, poz. 235.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 listopada 1955 r. w sprawie utworzenia powiatów: białobrzesckiego, chmielnickiego, kazimierskiego, lipskiego, przysuskiego i zmiany granic niektórych powiatów w województwie kieleckim oraz w sprawie zmiany granic województw warszawskiego i kieleckiego, Dz.U. 1955 nr 44 poz. 288.

Ustawa z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki, Dz.U. 2016 poz. 744 z późn. zm.

Publikacje

Banackowski A., *Wspomnienia z Sandomierza z lat 1906–1914*, w: *Pamiętnik Koła Sandomierzan 1925–1935*, Warszawa 1935.

Bastrzyk S., *Figura Dobrego Pasterza na seminaryjnym wirydarzu. Nie lękajcie się*, „Gość Niedzielny” nr 18, 1998.

Bełczewski B., *Pierwsze dni*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1964.

Берг Н.[В.], *Петров в плену у польских инсургентов*, „Шахматы в СССР” nr 5, 1988.

Bronkowski M., *Sandomierskie pomniki*, Wydawnictwo Stratus, Sandomierz 2013.

Cebula A., *Figury, krzyże i kapliczki w gminie Samborzec*, Sandomierz 2002.

- Chmielnicki S., *Wieś i parafia Olbierzowice*. Wyd. własnym nakładem, Sandomierz 1929.
- Dąbrowska A., *Cmentarz za czołgami*, „Polska Zbrojna” nr 9, 2012, s. 120-121.
- Jak władze Sandomierza wyprzedziły historię. Z prof. Tomaszem Panfilem rozmawia Piotr Mazurek*, „W Sieci Historii” nr 8, 2014.
- K[amocki] W., *Ruska figura*, „Ziemia Sandomierska” nr 2, 1920.
- Kazanowski B., *Tarnobrzaska mapa przyjaźni*, „Przyjaźń. Magazyn Ilustrowany” nr 50, 1977.
- Koziebrodzki W., *Szkice z niedawnej przeszłości 1863–1864*, Lwów 1867.
- Kraśnińska I., Sławiński P., „*Polka z przekonania i języka*”. Aleksandra z Pogodinów Pietrowa (1815–1883), *filantropka, patriotka, wydawczyni i redaktorka*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” t. 54, z. 2, 2019.
- Kufel R., *Pomnik Tadeusza Kościuszki*, „Goniec Staszowski” nr 5, 1992.
- Kukulski J., *Donacje paskiewiczowskie w okresie reform agrarnych*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 1987.
- Latawiec K., *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889–1914*, Wydawnictwo Armoryka, Sandomierz 2010.
- Леонидов М.С., *Погодин, Василий Васильевич*, https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/101731/Погодин [dostęp: 04.08.2019].
- Litmanowicz W., Giżycki J., *Szachy, Sport i Turystyka*, t. 2, N-Z, Warszawa 1987, s. 885.
- Liwerski J.S., *Historia w niepamięć puszczona*, „Almanach Staszowski” 1988, s. 24.
- Niebelki E., *W dobrach Ossolińskich. Klimontów i okolice*, Urząd Gminy w Klimontowie, Klimontów 1999.
- Niespodziewany A., „Kroniki więzownicze” – maszynopis książki przygotowywanej do druku udostępniony przez autora.
- Nieśmiertelny czyn bohatera* [brozura wydana w 1975 w ZSRR].
- Нудельман Д., *Александр Петров. Человек и шахматный мастер*, w: *Художественный вестник. Годовой Российский Историко-Искусствоведческий Журнал Для Любителей Старины*, Санкт-Петербург 2018.
- Нудельман Д.М., *Краткая история родословной Петрова Александра Дмитриевича*, <https://studylib.ru/doc/453359/podvigi-slavnyh-predkov--2012-> [dostęp: 26.01.2021].
- Panfil T., *Sprostowanie*, „Ziemia Sandomierska. Pismo Sandomierskiego Komitetu Obywatelskiego” nr 6, 1990.
- Pastuszka J., *Sandomierskie wspomnienia szkolne z lat 1908–1912*, „Studia Historyczne” z. 4, 1986.
- Ruska figura*, opr. red., „Ziemia Sandomierska” nr 3, 1920.
- Rzadkowska H., *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967.
- Sarwa A., *Pamiętka z czasów carskich*, „Spichlerz” nr 2, 2005.
- Sławiński P., *Nekropolie Opatowa*, w: *Studium z rozwoju administracji, Kościoła i społeczności opatowskiej*, red. R. Kubicki, Kielce 2020.
- Sławiński P., *Parafie prawosławne w Opatowie w latach 1778–1915*, Wydawnictwo Armoryka, Sandomierz 2006 (wyd. 2, Wydawnictwo Armoryka, Sandomierskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe Spichlerz, Sandomierz 2012).

- Sławiński P., *Prawosławie w Sandomierzu i okolicy*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2008.
- Sławiński P., *Prawosławna pamiątka w Ożarowie. Nagrobek Anicety Jarmolenkow*, „Ożarów. Samorządowe pismo społeczno-kulturalne” nr 4, 2007.
- Sławiński P., *Sandomierski pomnik „cara oswobodziciela”*, „Sandomierz. Czasopismo Społeczne” nr 3, 1992.
- Сокол К., *Монументальные памятники Российской Империи. Каталог*, Москва 2006.
- Sokoł K., Sosna A., *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815–1915*, MID „Synergia”, Moskwa 2005.
- Stanaszek B., Nowakowski R., Tylec P., *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX-XX w., t. 4, S-Z, biskupi i uzupełnienia*, Sandomierz 2020.
- W dniu 11 X br...*, „Ziemia Sandomierska. Pismo Sandomierskiego Komitetu Obywatelskiego” nr 8, 1990, s. 2.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Rosyjskie przyjaciółki narodu polskiego w latach sześćdziesiątych XIX stulecia*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” nr 3-4, 1956.
- Wendlandt J., *Sandomierz i okolice. Przewodnik turystyczny*, Warszawa 1988.
- Wiśniewski J., *Dekanat sandomierski*, Radom 1913.
- Здания и памятники новейшаго времени*, „Памятная Книжка Радомской Губернии” 1903.
- Znaki czasu. Szlak przyrodnych świadków przeszłości w gminie Koprzywnica*, Koprzywnica 2014.